

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»
Факультет філології, психології та педагогіки

Кафедра психології та педагогіки
Спеціальність 053 «Психологія»
Очна форма навчання 2 курс другого (магістерського) рівня вищої освіти

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА
«АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА ЯК ПРОЯВ ДЕВІАНТНОСТІ
В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ»

Виконав студент гр. 601-ФП
_____.2025 р.
Федоренко Ярослав Юрійович

Керівник кваліфікаційної
роботи
_____.2025 р.
к. пед. н., доцент
Іщенко Володимир Іванович

Робота допущена до захисту:
Завідувачка кафедри психології та педагогіки Клевака Л.П.
_____.2025 р. _____ (підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЯК ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ	7
1.1. Психологічна характеристика становлення особистості в підлітковому віці.....	7
1.2. Чинники формування девіантності підлітків.....	21
1.3. Особливості прояву агресивності у структурі девіантної поведінки осіб підліткового віку.....	33
Висновки до першого розділу.....	46
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ЯК ФОРМИ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ	49
2.1. Огляд та обґрунтування вибору методик дослідження.....	49
2.2. Опитувальник «Акцентуації характеру» (за К. Леонгардом, Х. Шмішеком).....	52
2.3. Методика «Діагностика вад особистого розвитку (ДВОР)» (за З. С. Карпенко, модифікація В. О. Киричука)	61
2.4. Методика діагностики показників та форм агресії (за А. Бассом-А. Даркі, адаптація А. К. Осницького).....	65
Висновки до другого розділу.....	67
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У СТРУКТУРІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	69
3.1. Організація та вибірка емпіричного дослідження.....	69
3.2. Розподіл акцентуацій характеру підлітків із девіаціями поведінки.....	71
3.3. Місце агресивності в структурі девіантності підлітків.....	77
3.4. Особливості агресивних проявів у девіантних підлітків.....	84
3.5. Специфіка прояву акцентуацій характеру у підлітків з вираженою агресивністю.....	88
Висновки до третього розділу.....	96
ВИСНОВКИ	102
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	110
ДОДАТКИ	117

ВСТУП

Актуальність дослідження. Підлітковий період виступає значущим етапом розвитку особистості, для якого притаманні інтенсивні психосоціальні зміни, становлення ідентичності та активний пошук власної позиції у соціальному просторі. У цей час підлітки зіштовхуються з багатьма труднощами, серед яких соціальний тиск, емоційна нестабільність і потреба швидко пристосовуватися до мінливих умов життя. Одним із провідних чинників, що визначають поведінкові реакції в цьому віці, є агресивність – характеристика, яка може проявлятися як форма емоційного реагування, але водночас виступати передумовою формування девіантних моделей поведінки.

Девіантна поведінка, що охоплює відхилення від соціально прийнятих норм, підвищену конфліктність і деструктивні дії, у підлітковому віці посилюється під впливом поєднання біологічних, психологічних і соціальних факторів. Агресивні реакції в межах девіантності становлять серйозну соціально-психологічну проблему, оскільки сприяють ескалації міжособистісних конфліктів, підвищують імовірність асоціальних вчинків та можуть переходити у протиправну активність. Подібні прояви несуть ризики як для самого підлітка, так і для його соціального оточення, оскільки неконтрольовані форми агресії негативно відбиваються на процесі особистісного становлення та побудові соціальних зв'язків.

Актуальність вивчення агресивної поведінки в межах девіантності зростає в умовах сучасного суспільства, де розвиток цифрового середовища, посилення соціальної диференціації та нестабільність сімейних відносин створюють додаткові умови для закріплення деструктивних способів реагування. Під час аналізу особливостей агресивних проявів у підлітковому віці враховувалися наукові підходи до проблеми розвитку особистості (Г. Балл, Л. Божович, Л. Виготський, Л. Долинська, І. Кон, О. Ліberman, С. Максименко, В. Моргун, В. Москаленко, З. Огороднійчук, М. Павлова, О. Скрипченко, І. Ушакова).

Окрему увагу було приділено дослідженням, присвяченим психологічним характеристикам агресії як складової девіантної поведінки (О. Атемасова, О. Бондарчук, Н. Винничук, Є. Змановська, І. Ківенко, І. Рудакова), а також емпіричним роботам, у яких розкриваються різновиди та способи прояву агресії (А. Айвазова, Я. Гилянський, Л. Туріщева). Аналізувалися соціальні (вплив макросоціального середовища), вузькосоціальні (вплив сім'ї та найближчого оточення) й інтрапсихічні чинники становлення агресивної поведінки в підлітків (Є. Авдуєвська, В. Лавріненко, К. Леонгард, В. Моргун, К. Седих, Н. Острогляд, Х. Шмішек).

Дослідження психологічних характеристик агресивної поведінки в межах девіантності підлітків залишається необхідним як для поглиблення теоретичних уявлень, так і для створення прикладних програм профілактики та психокорекції, спрямованих на підтримку особистісного розвитку. Попри значний масив наукових праць, питання своєчасної діагностики та ефективної корекції агресивних форм поведінки в підлітковому віці потребує подальшого опрацювання, що й визначило актуальність теми дослідження: «Агресивна поведінка як прояв девіантності в підлітковому віці».

Метою емпіричного дослідження є теоретичне опрацювання та практичне вивчення особливостей агресивної поведінки, акцентуацій характеру й специфіки їх взаємозв'язку як проявів девіантності у підлітків, а також аналіз чинників, що зумовлюють схильність до агресивних дій у контексті відхилень у поведінці.

Для вивчення проявів агресивної поведінки в межах девіантності підлітків були сформульовані такі завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати особливості формування агресивної поведінки у підлітків та її місце в структурі девіантних проявів.
2. Визначити методичні засади емпіричного вивчення агресії та здійснити аналіз психодіагностичних інструментів.
3. Провести емпіричне дослідження агресивної поведінки в підлітковому віці та встановити її зв'язок з акцентуаціями характеру.

Об'єктом дослідження є агресивна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні характеристики агресивної поведінки як прояву девіантності в підлітковому віці.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що для значної частини сучасних підлітків притаманний підвищений рівень агресивних реакцій, які виступають суттєвим складником їхніх девіантних форм поведінки. Агресивні дії, що проявляються у вигляді порушення соціальних норм і асоціальних вчинків, значною мірою пов'язані з наявністю акцентуацій характеру, які істотно впливають на формування стійких відхилень у поведінці в підлітковому віці.

Теоретико-методологічна база дослідження вибудована на сукупності наукових підходів, що розкривають:

✓ специфіку агресивної поведінки в підлітковому віці як форми девіантних проявів, її детермінанти, структурні компоненти та варіативність поведінкових реакцій у різних соціальних ситуаціях (Є. Авдуєвська, В. Лавріненко, В. Моргун, К. Седих, Н. Острогляд, Н. Шмішек);

✓ умови соціально-психологічного характеру, за яких формуються відхилення у поведінці підлітків, із виділенням впливу родинного середовища, освітніх інституцій і найближчих соціальних груп на закріплення деструктивних моделей взаємодії (П. Артьомов, А. Біндяк, О. Качмар, Г. Киричук, В. Павелків, М. Рева, О. Файдюк, Н. Цап);

✓ особливості функціонування системи емоційної регуляції та її значення для виникнення й підтримання агресивних реакцій, з урахуванням ролі емоційної обізнаності, імпульсивних тенденцій і рівня довільного контролю поведінки (О. Бовть, Г. Гайдукевич, О. Дроздов, Л. Казміренко, С. Кравчук, О. Мізерна, О. Цільмак, В. Шебанов, С. Шебанова);

✓ напрями психокорекційної та профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантних форм поведінки, спрямовані на розвиток соціально прийнятних способів реагування та формування навичок керування власними емоційними станами (Ю. Бохонкова, В. Зливков, С. Кузікова, С. Максименко, Р. Павелків, В. Панок, С. Походенко, М. Савчин).

Методи дослідження. У роботі застосовувалися теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, систематизація, узагальнення наукових даних), емпіричні (опитувальник «Акцентуації характеру» (за К. Леонгардом, Х. Шмішеком); «Діагностика вад особистого розвитку (ДВОР)» (за З. С. Карпенко, модифікація В. О. Киричука); методика діагностики показників та форм агресії (за А. Бассом – А. Даркі, адаптація А. К. Осницького)) та статистичні методи опрацювання результатів (критерій χ^2 -Пірсона).

Емпірична база. Для досягнення мети дослідження було сформовано вибірку, яка включала 60 підлітків (30 дівчат і 30 хлопців) віком 14–16 років, які навчаються у Опорному закладі «Кобеляцький ліцей № 1 Кобеляцької міської ради Полтавської області».

Теоретичне значення дослідження полягає в уточненні наукових уявлень про агресивну поведінку як прояв девіантності у підлітків. Отримані результати сприяють деталізації структури агресивних реакцій, їх функціональних характеристик у системі поведінкових відхилень і виявленню факторів ризику, що впливають на формування стійких деструктивних моделей поведінки.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання результатів для розроблення психокорекційних і профілактичних програм, спрямованих на зниження рівня агресивних проявів і запобігання девіантній поведінці в підлітковому середовищі. Матеріали дослідження можуть бути впроваджені у професійну діяльність психологів, педагогів, соціальних працівників та інших фахівців, які здійснюють роботу з підлітками в освітніх, соціальних і реабілітаційних установах.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Список використаних джерел налічує 75 найменувань. Повний обсяг магістерської роботи становить 134 сторінки, з яких основного тексту – 109 сторінок. Робота включає 6 таблиць та 5 рисунків.

Розділ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ТА ЇЇ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЯК ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОСТІ ПІДЛІТКІВ

У цьому розділі розглядаються наукові підходи до осмислення агресивності в контексті психічного розвитку підлітків, особливості її виявів у системі девіантних форм поведінки, типологія агресивних реакцій, а також сукупність умов і чинників, що зумовлюють виникнення та закріплення таких проявів у підлітковому віці.

1.1. Психологічна характеристика становлення особистості в підлітковому віці

Питання відхилень у поведінці та можливостей їх виправлення традиційно перебуває в полі уваги педагогічної та психологічної науки, однак у сучасних умовах воно дедалі частіше набуває поширеного характеру й виходить за межі поодиноких випадків. Зростання кількості поведінкових труднощів у підлітковому середовищі зумовлює необхідність глибшого аналізу процесів становлення особистості та тих змін, які відбуваються в мотиваційній, емоційній і соціальній сферах у цей віковий період.

У науковому обігу поняття «поведінка, що відхиляється» широко представлене у працях сучасних українських дослідників. За О. Сафіним та С. Байдою, воно розглядається як система дій або окремі вчинки, що не узгоджуються з установленими в суспільстві правовими та етичними вимогами, тобто вступають у суперечність із прийнятими нормами співжиття [52]. Таке розуміння підкреслює соціальну зумовленість оцінки поведінки та залежність її інтерпретації від нормативних очікувань конкретного соціального середовища.

Для узагальненого позначення подібних форм реагування використовується термін «девіантність», який у психологічній літературі застосовується для опису відхилень від усталених стандартів поведінки. О. Макаренко та А. Андрейчева аналізують девіантну поведінку як таку, що притаманна окремій особі або групі та не відповідає загальноприйнятим

нормам, унаслідок чого відбувається їх порушення [38]. У цьому підході акцент робиться не лише на факті невідповідності вимогам суспільства, а й на соціальних та психологічних аспектах, які виникають у результаті таких дій.

Подібної позиції дотримується Н. Апетик, яка розглядає поведінкові девіації через призму проблем саморегуляції та формування адекватного «Я-образу» [3]. У межах цього підходу девіантність трактується як системне явище, пов'язане з порушенням регулятивних механізмів поведінки, що особливо виразно проявляється в підлітковому віці, коли процес особистісного становлення ще не набув стабільності.

Розширюючи наукові уявлення про відхилення у поведінці, Н. Ківенко визначає сучасну парадигму девіантної поведінки як таку, що не узгоджується з правовими, моральними, етичними та іншими нормативними приписами конкретного соціуму, у межах якого функціонує особистість [22]. Наслідками подібних форм поведінки, як правило, стають різні види шкоди – моральної та/або фізичної – завданої як самій людині, так і її соціальному оточенню. У такому підході увага зосереджується не лише на факті порушення норм, а й на деструктивних результатах, які супроводжують подібні дії.

Узагальнення наведених у наукових джерелах тлумачень дає підстави стверджувати, що в усіх випадках ідеться про поведінкові прояви, які перебувають у суперечності з нормативними вимогами суспільства, незалежно від того, чи акцент робиться на соціальних, моральних або правових аспектах регуляції поведінки. Саме відступ від установлених правил співжиття виступає основним критерієм віднесення певних дій до сфери девіантності.

Опрацювання психолого-педагогічних джерел дозволяє розглядати норми як сукупність правил очікуваної та соціально схвалюваної поведінки, що відображають типові способи дій більшості членів суспільства. Водночас результати проведеного дослідження дають підстави вказувати на відносний і динамічний характер цього поняття. Те, що в певний історичний період сприймалося як неприйнятне та викликало осуд, з часом може бути інтегроване в систему соціальних очікувань, а згодом знову втратити статус прийнятного.

Подібна мінливість нормативних уявлень часто стає джерелом напруженості у взаємодії різних поколінь.

У практичному вимірі оцінювання норми ґрунтується на її відповідності умовам повсякденного життя та здатності забезпечувати адаптацію людини до реального соціального середовища. Отже, норма відображає ті моделі поведінки, які вважаються придатними для більшості за конкретних соціальних обставин. Зі зміною суспільних умов відбувається і трансформація нормативних уявлень, що зумовлює перегляд моральних, соціальних та поведінкових орієнтирів. Унаслідок цього в різних сферах життєдіяльності поступово відбувається заміна попередніх норм новими, більш узгодженими з актуальними реаліями існування.

Опрацювання наукових джерел дає підстави стверджувати, що норма не може розглядатися як індивідуальне уявлення окремої особи, оскільки вона не є результатом приватної оцінки чи суб'єктивного вибору. Радше йдеться про спосіб життя, діяльності та взаємодії між людьми, який отримав суспільне схвалення і підтримується більшістю членів соціуму. Саме колективне визнання певних моделей поведінки забезпечує їх функціонування як соціальних орієнтирів, що регулюють взаємини та визначають межі допустимого.

В. Г. Панок звертає увагу на багаторівневий характер формування вимог до норми поведінки та виокремлює методологічний, політичний, адміністративний, педагогічний, соціальний і корпоративний рівні [51]. На методологічному рівні нормативні уявлення ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, ідеалах і цілях виховання, які задають загальний вектор розвитку особистості. Політичний рівень пов'язаний із формуванням вимог до виховання в межах програмних документів, що визначають перспективи розвитку суспільства, економічної та соціальної сфер, а також окреслюють очікувані характеристики громадян, здатних реалізовувати суспільні стратегії.

Адміністративний рівень спрямований на конкретизацію політичних орієнтирів через систему державних рішень, нормативно-правових актів, положень і стандартів, які трансформують загальні наміри у формат

соціального замовлення. Педагогічний рівень забезпечує перехід від узагальнених вимог до практичних завдань виховання й навчання, що реалізуються в освітньому процесі та повсякденній роботі з дітьми й підлітками. Соціальний і корпоративний рівні, своєю чергою, відображають специфіку вимог, притаманних окремим спільнотам, професійним групам і організаціям, де формуються власні стандарти поведінки, узгоджені із загальносуспільними очікуваннями [51, с. 6].

З урахуванням характеру взаємодії особистості з соціальною реальністю та типу порушених норм, прояви девіантної поведінки розрізняють за кількома основними напрямками, що відображають різні механізми виникнення та закріплення відхилень:

1. Делінквентний різновид девіантної поведінки охоплює сукупність протиправних дій і злочинів, які не узгоджуються з офіційно закріпленими соціальними та правовими вимогами. У цьому випадку йдеться про такі форми відхилень, за які передбачена юридична відповідальність, тобто про вчинки, що прямо суперечать чинному законодавству та формальним нормам права. Делінквентні прояви розглядаються як особлива форма девіантності, що має чітко визначені правові наслідки.

2. Адиктивний різновид пов'язаний із формуванням різних форм залежної поведінки, що виникають унаслідок стійкої прив'язаності до певних об'єктів, дій або переживань, які поступово витісняють інші сфери життєдіяльності. У цьому випадку поведінкові порушення зумовлюються прагненням уникати психологічного дискомфорту шляхом звернення до повторюваних дій, що приносять тимчасове полегшення, але водночас поглиблюють дезадаптацію.

3. Патохарактерологічний різновид девіантної поведінки пов'язується зі стійкими деформаціями рис характеру, які сформувалися в процесі розвитку та виховання. Такі особливості особистості зумовлюють схильність до неадекватних способів реагування, підвищену конфліктність і труднощі соціальної адаптації. Поведінкові відхилення в цьому випадку розглядаються як наслідок викривленого формування характерологічної структури.

4. Психопатологічний різновид базується на наявності психічних розладів, що проявляються у вигляді певних симптомів і синдромів. Девіантні вчинки тут виступають як прояви психічних порушень або захворювань, які впливають на сприйняття реальності, емоційну сферу та здатність до саморегуляції. У такому контексті поведінкові відхилення мають медико-психологічне підґрунтя.

5. Поведінка, зумовлена орієнтацією на суперцінності, пов'язується з надмірною зосередженістю на певній сфері діяльності, що може бути пов'язано з високим рівнем здібностей, талантом або проявами обдарованості. Подібні форми активності виходять за межі звичних уявлень про нормативну поведінку та можуть сприйматися як відхилення, хоча за своїм змістом вони не обов'язково мають деструктивний характер [11, с. 91].

У межах клінічного підходу О. М. Чулков, А. З. Григорян та К. А. Сінча пропонують диференціювати девіантну поведінку за формами, що відрізняються за механізмами виникнення та психологічним змістом [71]. Дослідники виокремлюють такі основні різновиди клінічних проявів девіантності:

1. агресивні та аутоагресивні форми поведінки, які спрямовані або на зовнішнє середовище, або на самого індивіда, зокрема й суїцидальні тенденції;

2. зловживання психоактивними речовинами, що призводять до змінених станів психічної діяльності, включно з алкоголізацією, наркотизацією та іншими подібними формами залежностей;

3. розлади, пов'язані з порушенням режиму та способу харчування, що можуть проявлятися у вигляді надмірного споживання їжі або, навпаки, систематичного обмеження в їжі;

4. відхилення у сфері сексуальної поведінки, які охоплюють різні форми девіацій і перверсій, що не відповідають соціально прийнятним уявленням;

5. надмірно значущі психологічні захоплення, серед яких виділяють, зокрема, «трудоголізм» або фанатичну захопленість спортивною діяльністю;

6. надцінні психопатологічні форми захоплення, до яких належать такі прояви, як сутяжництво або kleptomaniya;

7. реакції характерологічного та патохарактерологічного типу, що виявляються у формах емансипації, тяжіння до групування та інших специфічних способах самоствердження;

8. комунікативні відхилення, які можуть проявлятися як у вигляді соціальної ізоляції й аутизації, так і в формі надмірної, гіпертрофованої потреби у спілкуванні;

9. аморальні вчинки, що суперечать загальноприйнятим етичним уявленням і соціальним очікуванням;

10. неестетичні форми поведінки, які порушують культурні норми зовнішнього вигляду та способу самопрезентації [71].

Значну частину причин, що спричиняють порушення поведінкових норм у підлітків, можливо виявити на ранніх етапах і частково нейтралізувати за умови своєчасного втручання. Водночас серед детермінант девіантної поведінки існують такі, щодо яких ефективні профілактичні та корекційні механізми поки що залишаються недостатньо розробленими. У цьому зв'язку девіантну поведінку доцільно розглядати як таку, що властива окремій особі або групі осіб і не узгоджується з усталеними соціальними нормами, що призводить до їх порушення та дестабілізації соціальних взаємодій.

На сучасному етапі розвитку соціально-психологічних досліджень поведінкові відхилення все частіше аналізуються в межах інтегративно-холістичного підходу, який передбачає врахування багатьох взаємопов'язаних чинників. Однак у практичній площині це нерідко призводить до поєднання різнорідних теоретичних положень і методичних рішень без достатнього концептуального узгодження, що проявляється, зокрема, у формальному переліку ознак девіантної особистості без виокремлення стрижневих, узагальнювальних характеристик девіантності як цілісного феномена.

Водночас значна кількість наукових публікацій зосереджується на дослідженні окремих аспектів поведінкових відхилень, залишаючи поза належною увагою такі суттєві властивості девіантності, як її системний характер і багатофакторна зумовленість. Різноманіття підходів до визначення критеріїв девіантної поведінки ускладнює розв'язання прикладних завдань,

зокрема у сфері комплексної психологічної діагностики осіб із поведінковими відхиленнями, знижує точність прогнозування подальшого розвитку ситуації та обмежує результативність профілактичних і корекційних програм.

Згідно з вітчизняною науковою традицією [14, 15, 17, 32], визначення критеріїв і показників девіантної поведінки доцільно здійснювати з урахуванням конкретних суспільно-історичних умов та індивідуального життєвого досвіду особистості, спираючись на провідні напрями аналізу девіантності як соціально-психологічної системи. У цьому контексті увага зосереджується на таких компонентах, як міжособистісні відносини, емоційні переживання, особистісні смисли, мотиваційна сфера, система цінностей і реальні вчинки, що в сукупності відображають специфіку взаємодії людини з соціальним середовищем.

Важливим завданням системного підходу у процесі встановлення критеріїв і показників девіантної поведінки є виявлення її інтегральних, системоутворювальних характеристик. До таких узагальнювальних властивостей особистості, які поєднують окремі психічні процеси та структурні компоненти в єдине ціле, належать система ставлень та ціннісних орієнтацій, що розглядаються у працях К. В. Седих та В. Ф. Моргуна [57]. Саме через систему ставлень відображається вибірковий характер зв'язків людини з різними об'єктами та сторонами дійсності.

Система ставлень може бути представлена як індивідуально своєрідна, внутрішньо ієрархізована та динамічна сукупність суб'єктивно-оцінних позицій щодо навколишнього світу, інших людей, власної діяльності та самої себе. Така система визначає спосіб інтерпретації подій, характер реагування та напрям поведінкової активності. Порушення узгодженості між значущими для особистості ставленнями розглядається як один із чинників виникнення та закріплення девіантних форм поведінки, оскільки внутрішні суперечності у системі цінностей і смислів ускладнюють адаптацію до соціальних вимог і підвищують імовірність поведінкових відхилень [27].

У межах даного дослідження девіантність у підлітковому віці інтерпретується як порушення узгодженості між складниками системи

взаємозв'язків «особистість – морально-правові норми – учнівське середовище». Така неузгодженість виявляється через низку характерних ознак:

1) наявність суперечностей між індивідуальною траєкторією розвитку підлітка та провідними ціннісними орієнтаціями, що домінують у житті учнівського колективу;

2) наявність об'єктивно несприятливих наслідків цієї невідповідності як для самого підлітка, так і для соціальної спільноти класу;

3) негативне суспільне сприйняття такої невідповідності як соціально неприйнятної та такої, що виходить за межі допустимого.

Питання окреслення критеріїв девіантної поведінки привертає увагу значної кількості науковців [14, 28, 30] і залишається предметом активних теоретичних дискусій. Узагальнення результатів теоретичних концепцій і емпіричних досліджень у цій сфері дає підстави стверджувати, що визначальною позицією у виокремленні ознак девіантності є, як зазначалося раніше, нечіткість і внутрішня суперечливість соціально-нормативних орієнтацій підлітків, схильних до відхилень у поведінці, в системі їхніх міжособистісних і соціальних зв'язків. Саме нестабільність уявлень про допустиме, прийнятне та очікуване в соціальному середовищі зумовлює труднощі адаптації та підвищує ймовірність формування девіантних форм реагування.

На зв'язок між особливостями сучасного освітнього середовища та проявами девіантної поведінки у підлітків звертає увагу Л. А. Терещенко [62]. Дослідниця підкреслює, що напружені або конфліктні стосунки в шкільному колективі, а також брак можливостей для реалізації творчого потенціалу й інтересів сприяють зростанню почуття тривоги, переживанню соціальної ізоляції та посиленню агресивних реакцій. У таких умовах школа перестає виконувати компенсаторну й підтримувальну функцію, що підвищує вразливість підлітків до формування відхилень у поведінці.

За наявності подібних освітніх і міжособистісних труднощів дослідниця виокремлює низку основних критеріїв, за якими можна фіксувати прояви девіантної поведінки у підлітковому віці. Когнітивний критерій пов'язується з

навчальною сферою і виявляється через стійку неуспішність, уривчастість та обмеженість загальноосвітніх уявлень, а також несформованість і хаотичність навчальних умінь та знань. Такі особливості ускладнюють повноцінне включення підлітка в освітній процес і знижують його здатність до продуктивної навчальної діяльності.

Емоційно-оцінний, або особистісний, критерій проявляється у формуванні пасивно-негативного ставлення до навчання, емоційній відстороненості, байдужості до результатів власної діяльності, а також у демонстративно-зневажливому чи протестному ставленні до виконання громадських і шкільних обов'язків. Подібні реакції свідчать про зниження внутрішньої мотивації та втрату значущості соціально схвалюваних форм активності.

Поведінковий критерій відображає зовнішні прояви дезадаптації й може набувати як пасивних форм, що виявляються у відмовах від виконання учнівських обов'язків, так і активних форм, пов'язаних із відкритим протиставленням себе педагогам та одноліткам. Такі моделі поведінки фіксують не лише порушення дисципліни, а й глибші труднощі соціальної інтеграції підлітка в межах шкільного середовища.

У своїх працях О. С. Тарновська пропонує розмежовувати загальні та специфічні чинники девіантної поведінки, пов'язуючи їх із типологічними особливостями характеру. До показників загального рівня дослідниця відносить підвищену агресивність, схильність до грубих форм взаємодії, неправдивість у спілкуванні, недостатній розвиток самоконтролю, спотворену самооцінку, виражене почуття тривоги, обмежений репертуар способів подолання стресових ситуацій, орієнтацію на свободу й незалежність без урахування соціальних обов'язків. Сукупність цих характеристик відображає загальний фон особистісної та поведінкової дезадаптації [61].

До показників специфічного рівня девіантної поведінки, за О. С. Тарновською, належать такі індивідуально-психологічні особливості, як акцентуованість рис особистості, переважання соціально зумовлених мотивів дій (корисливих, агресивних, інфантильних тощо), схильність до ризикованих

форм активності, емоційна нестабільність, імпульсивні реакції, підвищена підозрілість і ригідність поведінки. Ці риси визначають своєрідність перебігу девіантних проявів і впливають на стійкість відхилень у поведінці.

Досліджуючи особливості відхилень у поведінці дітей із труднощами виховання, Л. Л. Адамчук [2] наголошує, що низка характерних ознак істотно ускладнює процес їх соціальної адаптації. Серед таких проявів вона виокремлює відсутність сформованої психологічної готовності до навчальної діяльності, труднощі або небажання встановлювати контакти з оточенням, неадекватність емоційних реакцій, наявність акцентуацій характеру, а також перевагу ігрової діяльності з порушенням установлених правил.

Зазначені особливості, за спостереженнями дослідниці, перешкоджають досягненню успіхів у навчанні, ускладнюють налагодження взаєморозуміння з однолітками та дорослими, а також негативно впливають на формування системи особистісних ставлень школяра. У результаті відбувається деформація способів сприймання соціальної реальності та власної ролі в ній, що підвищує ймовірність закріплення стійких форм поведінкових відхилень у підлітковому віці.

О. А. Атемасова наголошує на потребі раннього виявлення агресивних тенденцій у поведінці підлітків, підкреслюючи, що профілактична робота є значно результативнішою за умови фіксації навіть слабо виражених негативних змін у сфері взаємин і поведінкових реакцій [1]. До особистісних показників, які можуть свідчити про ризик формування девіантних проявів, авторка відносить недостатню сформованість самостійності, спотворені уявлення про власні можливості та завищений або занижений рівень домагань, незрілість світоглядних позицій, нечіткість моральних орієнтирів та ідеалів, підлітковий негативізм, схильність до агресивних реакцій, відсутність конкретизованих життєвих планів, а також підвищений рівень ситуативної тривожності.

Окремо О. А. Атемасова виокремлює ознаки девіантної поведінки, що виявляються на рівні найближчого соціального оточення, тобто в мікрогрупі. До них належать недостатній розвиток комунікативних умінь, домінування

йогоцентричних установок, спотворене уявлення про справедливість, надмірна критичність щодо інших, неприйняття позицій і вимог дорослих, ігнорування авторитетів, неадекватні орієнтації на статус і роль у групі, а також виражена демонстративність у поведінкових проявах. Подібні особливості ускладнюють процес соціальної адаптації та сприяють закріпленню конфліктних форм взаємодії з оточенням.

Інший підхід до осмислення специфіки девіантної поведінки пропонує Н. Ю. Максимова, яка розглядає девіантну особистість як таку, що не інтегрувала моральні норми спільноти, у якій формувалася, та не змогла адаптуватися до вимог соціального середовища через незрілість особистісних новоутворень. У цьому контексті девіантність трактується як результат складної взаємодії соціальних впливів і індивідуального досвіду, що змінює механізми регуляції поведінки [41].

Серед показників схильності до відхилень у поведінці Н. Ю. Максимова та С. В. Толстоухова називають інфантильність, схильність до утриманських установок, порушення у сфері міжособистісних відносин, нездатність адекватно реагувати на соціальні події та труднощі самоконтролю у власних діях. На підставі цих характеристик дослідниці пропонують розглядати психологічну природу девіантності через призму особистісної незрілості та залежності від зовнішніх впливів [41]. Такий підхід дозволяє диференційовано аналізувати різні варіанти девіантних проявів і враховувати їх психологічну неоднорідність у процесі діагностики та подальшої корекційної роботи.

Аналізуючи проблеми становлення особистості в підлітковому віці, А. С. Харченко [67] дійшла висновку, що провідною причиною поведінкових відхилень є порушення процесу переходу зовнішніх способів регуляції поведінки й діяльності у внутрішні механізми самокерування особистості, тобто недостатня інтеріоризація соціальних вимог і правил у систему внутрішньої саморегуляції. За таких умов зовнішні норми не трансформуються у стійкі внутрішні регулятори поведінки, що ускладнює формування відповідальності та довільного контролю власних дій. Поряд із деформацією ціннісно-мотиваційної сфери підлітків, істотною ознакою девіантної поведінки

дослідниця вважає дезадаптивний характер самоорганізації, який проявляється у недостатньому розвитку навичок саморегуляції, труднощах планування власної діяльності та слабкій здатності до контролю імпульсивних реакцій.

Узагальнення результатів більшості наукових робіт [3, 40, 50] дає підстави пов'язувати педагогічну занедбаність із відхиленнями від нормативних вимог у сфері свідомості, поведінки та діяльності дитини. Подібні відхилення формуються поступово та охоплюють різні сторони особистісного розвитку. До основних проявів педагогічної занедбаності відносять неорганізованість і стійкий опір педагогічному впливу, що зумовлює систематичну неуспішність у навчанні, а також тривалі зміни у поведінці, серед яких спостерігаються підвищена збудливість або, навпаки, загальмованість, агресивні та конфліктні реакції, нездатність узгоджувати власні інтереси з вимогами колективу, різкі коливання настрою, афективні спалахи та повторювані порушення правил. Сукупність цих характеристик свідчить про стійкі труднощі соціальної адаптації та підвищує ризик закріплення девіантних форм поведінки в підлітковому віці.

Порівняльний аналіз проявів девіантної поведінки в різних культурних середовищах, здійснений А. Маслоу та Р. Діастуеро, дав змогу сформулювати низку положень, що стосуються формування ціннісних орієнтацій у підлітковому віці:

- кожна людина, зокрема й дитина, має потребу в наявності цілісної системи цінностей, у зрозумілих правилах взаємодії, у поясненні способів пізнання світу та усвідомленні власного місця в ньому;
- за умови фрустрації цих потреб і відсутності впорядкованої системи орієнтирів виникає прагнення самостійно вибудувати власну, відмінну від соціально прийнятої, систему цінностей;
- якщо доросле середовище не пропонує підліткові зрозумілих і доступних ціннісних моделей або не транслює їх у процесі виховання, він формує власну, підліткову систему орієнтацій;
- явища так званої підліткової злочинності розглядаються як безпосередній наслідок самостійного конструювання підлітками делінквентної

системи цінностей, що функціонує за власними правилами;

– делінквентна система орієнтацій відрізняється від інших молодіжних субкультурних ціннісних моделей вираженою ворожістю та зневажливим ставленням до дорослих, яких підлітки сприймають як таких, що не виконали своєї відповідальності за підтримку й соціальне наставництво [29].

Спираючись на емпіричні узагальнення А. Маслоу і Р. Діастуеро, М. О. Ковальчук пропонує систему критеріїв, за якими можна характеризувати девіантну поведінку підлітків, акцентуючи увагу на різних рівнях особистісного функціонування:

– мотиваційний критерій охоплює специфіку системи цінностей, цілей, життєвих планів і перспектив, у межах якої простежується недовіра до соціального оточення та ворожо-захисна позиція щодо світу дорослих;

– операційно-поведінковий критерій відображає недостатню сформованість конструктивних способів дій у складних або конфліктних ситуаціях, що зумовлює використання неадаптивних моделей реагування;

– інформаційний критерій пов'язаний із браком уявлень про власні можливості, особистісні ресурси та особливості навколишнього світу, що ускладнює процес самовизначення і вибудовування життєвої позиції;

– емоційно-енергетичний критерій характеризує дисбаланс психічних сил і рівня активності, який не забезпечує стабільного та адекватного регулювання поведінки в різних життєвих обставинах;

– характерологічний критерій охоплює такі риси та способи поведінки, що ускладнюють процес соціальної інтеграції, позитивного особистісного становлення і розвитку, або ж відсутність тих характерологічних якостей, які дозволяють ефективно долати труднощі та стресові ситуації [29].

Опрацювання та систематизація наукових концепцій, у яких розглядаються підходи до встановлення ознак девіантної поведінки в підлітковому віці, дають можливість виокремити чотири узагальнені критерії, що відображають різні сторони особистісного функціонування та соціальної взаємодії:

– пізнавально-інформаційний, який стосується рівня засвоєння уявлень

про моральні та правові норми, розуміння соціально прийнятних способів поведінки та усвідомлення наслідків порушення встановлених правил;

– ціннісно-орієнтаційний, що пов'язаний зі сформованістю життєвих установок, спрямованістю особистості, вибором значущих цілей і перевагою певних моделей соціальної взаємодії;

– особистісно-рефлексивний, який відображає розвиток внутрішніх якостей, здатність до самооцінювання власних вчинків, а також наявність або закріплення рис деструктивного спрямування, що ускладнюють соціальну адаптацію;

– поведінковий, що характеризує реальні способи самоствердження підлітка, вибір форм активності, через які він намагається реалізувати себе в соціальному середовищі, у тому числі шляхом порушення прийнятих норм.

До пізнавально-інформаційного критерію належать такі прояви, як рівень обізнаності щодо базових моральних понять, поінформованість про основні правові вимоги, знання власних прав і обов'язків як учня закладу загальної середньої освіти, усвідомлення потреби дотримання правомірної поведінки, а також адекватність уявлень про справедливість і соціально прийнятні способи розв'язання конфліктних ситуацій. Ці характеристики відображають ступінь засвоєння соціально-нормативних знань і здатність орієнтуватися в межах дозволеного та недозволеного.

Ціннісно-орієнтаційний критерій виявляється через наявність або відсутність настанов на дотримання чи порушення соціальних правил, спрямованість на суспільно значущі цінності, сформованість або дефіцит мотивації досягнення, зацікавленість у громадській активності в межах учнівського колективу, ставлення до навчальної та трудової діяльності, а також наявність моральних орієнтирів і ідеалів, що визначають вибір поведінкових стратегій у різних життєвих ситуаціях.

Особистісно-рефлексивний критерій охоплює такі характеристики, як рівень самоповаги, упевненість або невпевненість у власних можливостях, відповідність рівня домагань реальним здібностям, переважання внутрішнього або зовнішнього локусу контролю, сформованість умінь самоаналізу та

прогнозування наслідків власних дій, інтенсивність тривожних переживань, вираженість агресивних тенденцій, розвиток самоконтролю і саморегуляції, схильність до ризикованих форм поведінки, ступінь емоційної стійкості, а також рівень егоцентричної спрямованості. Сукупність цих ознак відображає внутрішні механізми регуляції поведінки та ставлення до власних вчинків.

Поведінковий критерій характеризується особливостями реальних дій і способів взаємодії з соціальним середовищем, зокрема дотриманням або ігноруванням педагогічних вимог, прийняттям чи запереченням авторитетів, схильністю до демонстративних форм самопрезентації, рівнем організованості в навчальній і позанавчальній діяльності, специфікою реагування на стресові обставини, схильністю до неправдивості або, навпаки, орієнтацією на правдиву поведінку, а також готовністю або небажанням докладати вольових зусиль для подолання труднощів [32, с. 302].

Отже, девіантна поведінка, зумовлена поєднанням мотивів, потреб, конкретних дій і повторюваних проступків особистості, постає як багатовимірне й мінливе явище зі складною внутрішньою структурою. Раннє виявлення та цілеспрямовані профілактичні заходи створюють умови для попередження деформацій особистісного розвитку підлітка й зменшення ризику закріплення стійких відхилень у поведінці. Схильність до девіантних форм реагування не виникає раптово, а формується поступово, проходячи низку етапів, кожен із яких має власні психологічні та соціальні особливості. Саме тому актуалізується потреба у спеціальному аналізі характеристик девіантної поведінки підлітків з метою своєчасного виявлення індивідуальної схильності до неї та подальшого цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу.

1.2. Чинники формування девіантності підлітків

Підлітковий період розглядається як ускладнений етап особистісного становлення, для якого характерні неоднорідні та багатовимірні процеси соціального дозрівання. Саме в цей час відбувається перехід від дитячих форм самосприйняття до формування усвідомленої, внутрішньо цілісної особистості,

здатної осмислювати власні вчинки, переживання та життєві орієнтири. Розвиток самосвідомості супроводжується переосмисленням ставлення до себе, до інших людей та до соціальних вимог, що створює умови як для позитивних змін, так і для появи поведінкових відхилень.

За позицією Р. В. Павелківа, підлітковий вік можна розглядати як своєрідний етап різкого перелому в розвитку, кризовий період, у межах якого виникають передумови для усвідомленого особистісного вибору, що надалі виступає показником зрілості людини [50]. У цей період підліток починає не лише реагувати на зовнішні вимоги, а й активно конструювати власну позицію щодо життєвих цінностей, норм і цілей, що підсилює значення внутрішніх рішень у подальшій траєкторії розвитку.

В. Ф. Моргун зазначає, що саме в підлітковому віці особистість починає формуватися як цілісна система, здатна до саморозвитку й самоорганізації, поступово набуваючи рис суб'єкта власного розвитку, орієнтованого на цілеспрямоване самовдосконалення [53]. Проте на цьому етапі процеси самозміни ще мають фрагментарний характер і спрямовуються переважно на окремі риси, які сам підліток сприймає як недосконалі. Такі спроби самокорекції часто зумовлені прагненням відповідати певному ідеалу, який нерідко має завищений або нереалістичний характер, що створює внутрішню напругу та може сприяти виникненню поведінкових труднощів.

У структурі особистісного розвитку підлітка провідним психологічним новоутворенням цього вікового етапу більшість дослідників розглядають становлення нових форм самосвідомості та самоствавлення [4; 13; 15; 23; 28; 33]. Саме трансформації у сфері уявлень про себе, власні можливості та соціальну роль визначають специфіку переживань і поведінкових реакцій у підлітковому віці. Зміни в цій сфері створюють підґрунтя для переоцінки взаємин з дорослими й однолітками, а також для формування нових способів самовираження.

Для молодшого підліткового віку характерним новоутворенням вважається так зване «почуття дорослості», яке розглядається як особлива форма підліткової самосвідомості та суб'єктивного сприйняття себе як людини,

що дедалі більше ототожнює себе зі світом дорослих [12; 28, 31]. У межах цього переживання підліток починає дистанціюватися від дитячих ролей і прагне утвердити власну автономність, що істотно впливає на характер його соціальної активності та міжособистісних контактів.

Н. М. Токарева та А. В. Шамне тлумачать почуття дорослості як внутрішнє переживання власної зрілості, що супроводжується прагненням діяти відповідно до уявлень про поведінку дорослих і вимагати ставлення до себе як до рівного [64]. Таке прагнення проявляється не лише у зовнішніх формах поведінки, а й у зміні системи очікувань щодо ставлення з боку значущих дорослих, що часто стає джерелом напруження у взаємодії з ними.

Це переживання впливає як на ставлення підлітка до навколишніх, так і на його уявлення про власну особистість. Одним із наслідків почуття дорослості стає тенденція до протиставлення себе зовнішньому світові, що може супроводжуватися переживанням певної ізольованості та одночасним посиленням потреби у спілкуванні з ровесниками. Таке внутрішнє відокремлення сприяє процесу усвідомлення власного «Я», підвищенню інтересу до внутрішнього життя, власних переживань і особистісних рис, а також до психологічних особливостей інших людей [40, с. 175].

Прояви «почуття дорослості» часто мають переважно зовнішній характер і виявляються у прагненні підлітків наслідувати не стільки конструктивні, скільки проблемні сторони дорослого способу життя, зокрема демонстративну грубість, уживання лайливих висловів, паління, вживання алкоголю тощо. Таке копіювання деструктивних моделей слід тлумачити не як усвідомлений вибір стилю життя, а як форму протестної поведінки, спосіб самоствердження і водночас вимогу бути почутим та визнаним. У подібних випадках справжнє внутрішнє переживання власної дорослості або не було помічене дорослими, або не отримало з їхнього боку належного прийняття та підтримки [13; 40].

Внутрішнє переживання власної зрілості значною мірою не усвідомлюється самим підлітком, а тому може не фіксуватися у пам'яті як значущий досвід. На це вказує той факт, що багато дорослих, які самі пройшли через складні емоційні стани підліткового віку, нерідко виявляються

неспроможними запропонувати конструктивні способи взаємодії зі своїми учнями або дітьми-підлітками. У спілкуванні вони часто відтворюють усталені шаблони виховних настанов, дослівно повторюючи фрази власних батьків і педагогів, попри те, що добре пам'ятають: у їхньому власному підлітковому досвіді ці слова не мали переконливої сили й нерідко викликали протилежний ефект у вигляді опору та заперечення [34, с. 42].

У внутрішньому змісті «почуття дорослості» можна простежити низку характерних переживань, серед яких формується критичне ставлення до дорослих, поступове руйнування ідеалізованих уявлень про бездоганність дорослого світу, поява тривоги та страху перед його нестабільністю й непередбачуваністю, переживання самотності, пов'язане з усвідомленням власного внутрішнього світу та ослабленням емоційної близькості з батьками, а також очікування рівноправного, партнерського ставлення у взаємодії з дорослими [34, с. 45]. Ці переживання створюють психологічне тло, на якому зростає чутливість до соціальних суперечностей і водночас підвищується вразливість до формування поведінкових відхилень.

Становлення особистості сучасних підлітків, як засвідчують психологічні дослідження, відбувається переважно у двох провідних напрямках. Перший із них можна охарактеризувати як відносно сприятливий: він реалізується за умов, коли значущі дорослі приймають критичне ставлення підлітка до світу дорослих як закономірний етап розвитку. За такого підходу подальше особистісне зростання відбувається без різко виражених внутрішніх переживань і відкритих міжособистісних конфліктів, що створює умови для більш гармонійного входження підлітка у соціальний простір.

Інший напрям розвитку особистості пов'язаний із наявністю глибоких внутрішніх суперечностей і зовнішніх конфліктів та традиційно описується через феномен важковиховуваності. Для нього характерне ігнорування або заперечення з боку дорослих нового, критичного ставлення підлітка до навколишнього світу. У відповідь на неприйняття своєї позиції підліток найчастіше обирає стратегію самоствердження, яка проявляється у демонстративному підкресленні власної «дорослості» шляхом наслідування

негативних зразків дорослого способу життя. Такі прояви зазвичай трактуються як прагнення до дорослішання або як зовнішній вияв «почуття дорослості» [39, с. 218–224].

Водночас емпіричні спостереження В. А. Лавріненко свідчать про те, що більшість сучасних підлітків насправді не виявляє внутрішньої готовності до дорослішання [36]. Хоча їхня поведінка істотно відрізняється від поведінки дітей молодшого шкільного віку, ці зміни не відповідають традиційним уявленням про дорослість, які пов'язуються з виваженістю, емоційною стриманістю, культурою мовлення, стриманим стилем одягу та відповідальною манерою поведінки. Натомість у підлітковому середовищі активно формується й поширюється специфічна субкультура, що має власні норми, цінності та зразки самовираження. Значущість цієї субкультури в сучасному суспільстві настільки зростає, що вона впливає не лише на підлітків, а й на дорослих, які дедалі частіше не поспішають приймати традиційні ролі зрілості та намагаються якомога довше зберігати зовнішні риси підліткового стилю життя.

Крім того, низка дослідників [2; 14; 17; 42] розглядає провідним новоутворенням старшого підліткового віку формування Я-концепції як якісно нового рівня самосвідомості. Становлення цього рівня пов'язується з виникненням потреби у глибшому пізнанні власної особистості, усвідомленні індивідуальних можливостей і обмежень, а також у співвіднесенні себе з іншими людьми при збереженні відчуття власної неповторності. У цей період підліток починає активно шукати відповіді на запитання про те, ким він є, яким його бачать інші та яким він прагне стати [32, с. 45].

Значна частина переживань, пов'язаних із самоставленням і образом власного «Я», у підлітковому віці має негативне забарвлення. Це пояснюється тим, що підліток часто сприймає себе крізь призму зовнішніх оцінок, інтеріоризуючи уявлення дорослих, у яких позитивні риси подаються узагальнено, розмито й майже не змінюються з віком, тоді як недоліки деталізуються, варіюються і з часом доповнюються новими характеристиками. Унаслідок цього формується тенденція до зосередження уваги на власних

недоліках і переживання внутрішньої невідповідності очікуванням оточення [32, с. 459].

О. В. Скрипченко та Л. В. Долинська підкреслюють, що становлення самосвідомості не відбувається раптово й одномоментно [10]. У ході індивідуального розвитку цей процес проходить кілька послідовних якісних етапів. Перший етап пов'язаний із первинними емоційними відчуттями дитини, які ще не мають чіткого смислового наповнення. На другому етапі ці афективні переживання отримують значення завдяки оцінкам і ставленню з боку соціального оточення, причому дитина засвоює цей зміст незалежно від власного усвідомленого вибору. Третій етап характеризується появою внутрішньої рефлексії, коли афективно-сміслові переживання стають предметом усвідомлення, а особистість починає осмислювати власні емоції, мотиви та ставлення до себе як до окремого суб'єкта.

Н. О. Гончарова описує розвиток самосвідомості як багатовекторний процес, що охоплює кілька взаємопов'язаних ліній становлення [14]. Насамперед ідеться про поступове формування власного образу, яке проходить численні проміжні етапи від раннього, майже повного нерозрізнення себе як окремого суб'єкта до розгорнутого й поглибленого знання про власні особливості. Іншим напрямом виступає рух пізнання від зовнішнього до внутрішнього: спочатку дитина усвідомлює переважно своє тіло, згодом для неї відкривається сфера власних емоцій і переживань. Паралельно відбувається інтеграція образу «Я», коли підліток дедалі більше починає сприймати себе як цілісну особистість, а не як сукупність окремих рис.

Важливою складовою цього процесу є також поступове відокремлення власного внутрішнього світу від світу інших людей, що часто супроводжується переживанням самотності та відчуттям емоційної дистанції. Окрім цього, формується здатність оцінювати себе з позицій моральних і етичних вимог, а також зростає усвідомлення індивідуальних відмінностей між людьми, що проявляється у відкритті різноманіття особистісних типів і стилів поведінки. Усе це сприяє ускладненню структури самосвідомості та підвищенню рівня рефлексивності у сприйнятті власної особистості.

Суттєву роль у формуванні уявлень підлітка про себе та у виборі напрямів особистісного розвитку відіграє образ ідеального «Я». Порівняння змісту образів «Я-реальне» і «Я-ідеальне» свідчить про їхню відмінність за низкою характеристик. У структурі «Я-реального» частіше домінують риси, пов'язані з активністю, розвитком комунікативних умінь, а також моральними й естетичними якостями, тоді як вольові та інтелектуальні характеристики представлені менш виразно. Натомість в образі «Я-ідеального» помітно посилюється акцент на бажаному рівні розвитку сили волі та інтелектуальних можливостей, що відображає прагнення до самовдосконалення та підвищення особистісної ефективності.

У співвідношенні образів «Я-реального» і «Я-ідеального» простежуються також відмінності, пов'язані зі статтю. Для хлопців у структурі ідеального образу більш вираженими є характеристики, що відображають їх як активних учасників спілкування та діяльності. Для дівчат, навпаки, більш значущими виявляються уявлення, пов'язані з моральними та естетичними якостями. Крім того, у дівчат у змісті як реального, так і ідеального образів більш помітними є такі параметри системи особистісних конструктів, як емоційна насиченість і когнітивна складність, що свідчить про глибшу диференціацію переживань і більш розгорнуте осмислення власних характеристик [21, с. 34–38].

Узагальнюючи результати досліджень, присвячених становленню самосвідомості в підлітковому віці, та спираючись на власні емпіричні дані, І. С. Булах окреслила низку закономірностей, що характеризують динаміку цього процесу [6, с. 16]. По-перше, уявлення про себе та процес самосприйняття набувають підвищеної емоційної значущості, що зумовлює загострене реагування на оцінки та соціальні сигнали. По-друге, відбувається ускладнення і поглиблення нормативно-ціннісного самопізнання, коли підліток починає активніше співвідносити власні вчинки з моральними та соціальними вимогами. По-третє, посилюються процеси диференціації та інтеграції психічних утворень у структурі самосвідомості, що проявляється у розвитку рефлексивного аналізу як здатності розглядати себе з різних позицій і в синтезі окремих «Я-образів» у цілісне уявлення про власну особистість.

По-четверте, актуалізується гостра потреба в емоційно-ціннісному ставленні до себе, яка може виявлятися як у прагненні до позитивного самоприйняття, так і в появі негативних самооцінних висловлювань, коливаннях рівня самооцінки, переживаннях неприйняття або, навпаки, прийняття себе. По-п'яте, формується тенденція до більш адекватного реагування на успіхи та невдачі, що безпосередньо впливає на динаміку рівня домагань і відображає розвиток регулятивної складової самосвідомості, яка визначає спрямованість подальшої активності підлітка.

Важливе місце у процесі особистісного становлення підлітка займає розвиток різних форм моральної самосвідомості. Такі переживання, як сором, провина, совість, почуття честі, гідності та відповідальності, з одного боку, є глибоко індивідуальними внутрішніми утвореннями, що відображають суб'єктивний досвід підлітка. З іншого боку, ці форми виступають механізмами об'єктивації нормативного образу «Я», через які в поведінці та міжособистісних взаємодіях виявляються ціннісні ставлення до навколишнього середовища та до власного внутрішнього світу [6, с. 34–35]. Саме через ці переживання підліток поступово інтегрує соціальні норми у структуру особистісних переконань і регуляцію власних дій.

Виявлення стійких поєднань різних показників соціальної зрілості у дітей віком від 10 до 15 років дало змогу І. Ю. Кулагіній та В. М. Колюцькому [35] виокремити послідовні етапи підліткового періоду. Науковці підкреслюють, що найбільш виразно стадійність особистісного розвитку в цьому віці простежується через трансформації у структурі самосвідомості, які відображаються у зміні самооцінки, характері особистісної рефлексії, рівні вимог до себе та оточення, мотивації діяльності, системі ідеалів, інтересів та інших психологічних характеристик. Саме перебудова внутрішніх уявлень про себе виступає індикатором переходу від одного етапу розвитку до іншого.

На початковій стадії підліткового віку, яка охоплює приблизно період від 9 до 10 років, формується виражене прагнення до автономності та посилюється потреба у визнанні з боку дорослого соціального середовища. У цей час суспільство починає сприйматися дитиною не просто як коло знайомих людей,

а як ширша соціальна система, у межах якої власне «Я» усвідомлюється як рівнозначне іншим. У зв'язку з цим з'являється бажання бути поміченим і значущим серед дорослих, розширити межі спілкування за межі родини та найближчого оточення і включитися у ширші соціальні відносини.

Для дітей 10–11 років особливо важливим стає отримання підтвердження з боку як знайомих, так і незнайомих людей щодо власних нових можливостей, досягнення довіри та визнання власної «дорослості», що відображається у прагненні бути «разом з усіма» та виконувати соціально значущі ролі. Саме тому зростає інтерес до таких видів діяльності, які мають реальний «дорослий» характер, приносять користь іншим і отримують позитивну соціальну оцінку. Пошук подібних форм активності виступає засобом підтвердження власної соціальної значущості та закріплення нової позиції у системі міжособистісних відносин [11, с. 41].

Наступний етап підліткового розвитку, що припадає приблизно на 12–13 років, вирізняється посиленням потреби у соціальному визнанні та усвідомленні не лише власних обов'язків, а й особистих прав у межах суспільства. Найповніше ця потреба реалізується в умовах організованої суспільно корисної діяльності, можливості якої на цьому віковому етапі досягають найбільшої інтенсивності [11, с. 43]. Саме участь у соціально значущих справах дозволяє підлітку відчувати власну корисність і значущість для інших, що позитивно впливає на формування відповідального ставлення до виконуваних ролей.

Паралельно формується якісно новий рівень самосвідомості, пов'язаний з усвідомленням себе як учасника системи суспільних відносин і як соціально значущого суб'єкта. Прагнення бути помітним у соціальному просторі сприяє розвитку почуття відповідальності, яке проявляється у здатності відповідати за власні дії на рівні, близькому до дорослого. Водночас зростає потреба виходити за межі вузько особистісних інтересів і реалізовувати себе у взаємодії з іншими, коли власне «Я» не розчиняється в соціальних зв'язках, а, навпаки, утверджує себе через активну участь у спільній діяльності. Це зумовлює формування свідомого ставлення до людей і навколишнього середовища, прагнення знайти

власну позицію в колективі, виділитися, виконувати певну соціальну роль і не залишатися на периферії групового життя [42, с. 46].

На завершальній стадії підліткового періоду, приблизно у 14–15 років, посилюється готовність до активного функціонування в соціумі, що породжує прагнення реалізувати власні можливості та продемонструвати індивідуальні здібності. Це сприяє усвідомленню власної включеності в соціальні процеси та стимулює пошук реальних шляхів і форм розвитку предметно-практичної діяльності. Водночас загострюється потреба у самовизначенні та самореалізації, коли підліток намагається окреслити перспективи майбутнього, обрати значущі напрями особистісного і професійного розвитку та знайти сфери, у яких може найбільш повно розкрити свій потенціал [11, с. 48].

Р. В. Павелків розглядає сферу інтересів як центральну ланку в розумінні психологічного розвитку підлітка, вважаючи саме її визначальною для змін у мотиваційній та ціннісній структурах особистості. На його думку, на початкових етапах підліткового віку провідну роль відіграють романтично забарвлені прагнення, тоді як на завершенні цього періоду відбувається перехід до більш реалістичного й практично зорієнтованого вибору одного, найбільш стійкого інтересу, який, як правило, безпосередньо пов'язаний із тією життєвою траєкторією, що починає усвідомлюватися як власний майбутній шлях [50]. Отже, еволюція інтересів відображає процес поступового наближення до особистісно значущих і соціально релевантних цілей.

У межах аналізу мотиваційної сфери підлітків О. В. Скрипченко та Л. В. Долинська [10] виокремлюють кілька груп найбільш виражених інтересів, які визначають спрямованість особистості: егоцентричну спрямованість, пов'язану з посиленою увагою до власної особистості; спрямованість на далекі перспективи, що відображає орієнтацію на майбутнє; спрямованість на зусилля, яка виявляється у прагненні долати труднощі та досягати поставлених завдань; а також романтичну спрямованість, що характеризується тяжінням до ідеалізованих уявлень, мрій та емоційно насичених переживань. Співвідношення цих векторів змінюється впродовж підліткового періоду, визначаючи динаміку інтересів і поведінкових проявів.

Період підлітковості має істотне значення і для становлення системи ціннісних орієнтацій, а також для подальшого формування характеру. Саме в цей час відбувається інтенсивне закріплення індивідуально значущих рис, які починають виконувати системоутворювальну функцію в структурі особистості. У сучасних хлопців-підлітків такими базовими якостями найчастіше виступають прагнення до домінування, ознаки соціальної зрілості та чіткі прояви ціннісних установок. У дівчат, своєю чергою, провідними характеристиками виявляються підвищена поведінкова активність, здатність до соціальної адаптації та також виражена орієнтація на певні цінності. Водночас підлітковий вік характеризується тенденцією до загострення окремих рис характеру, що може посилювати емоційну нестійкість і сприяти виникненню конфліктних форм взаємодії [15, с. 43].

Психологічне благополуччя сучасних підлітків тісно пов'язане з особливостями та перебігом процесу особистісного становлення і закономірно зумовлюється тими змінами, які відбуваються у сфері самосвідомості, міжособистісних відносин і ціннісних орієнтацій. У цьому контексті дослідники виокремлюють низку причин, що сприяють погіршенню психологічного стану підлітків [37, с. 48].

По-перше, незадоволеність якістю взаємодії з ровесниками та страх переживання соціальної ізоляції спонукають підлітків до формального розширення кола контактів. Таке збільшення кількості спілкування, яке має поверховий характер, не усуває почуття самотності, а лише приховує його, водночас підсилюючи внутрішню емоційну напругу та відчуття нестабільності у стосунках.

По-друге, занижені очікування позитивного ставлення з боку інших людей ускладнюють процес особистісного розвитку, що знижує значущість самопізнання і саморозуміння. У результаті підліток втрачає інтерес до аналізу власних переживань і мотивів, не прагне глибше зрозуміти себе та оточення, що перешкоджає формуванню толерантного ставлення як до власної особистості, так і до інших людей.

По-третє, недостатній розвиток моральних і альтруїстичних орієнтацій, а також труднощі в розумінні емоційних станів і позицій інших спричиняють проблеми соціальної інтеграції та ускладнюють процес формування особистісної ідентичності. За таких умов підліток відчуває невпевненість у власній соціальній ролі та має труднощі з прийняттям себе як члена певної спільноти.

По-четверте, слабо виражені потреби у самопізнанні, саморозвитку й творчій самореалізації негативно впливають на становлення позитивної самосвідомості, формування стійкого самоприйняття і самоповаги. Це, своєю чергою, знижує відчуття особистісної значущості, гальмує процес самовизначення і перешкоджає розвитку цілісної, психологічно стабільної особистості. У такій ситуації прагнення до самостійності вступає у суперечність із недостатнім рівнем самоконтролю, що провокує внутрішньоособистісні конфлікти та підвищує рівень психологічної напруги.

Вікові зміни особистісних показників психологічного благополуччя у підлітковому періоді мають виражену динаміку: для молодших підлітків характерна тенденція до завищеної самооцінки, тоді як у старшому підлітковому віці частіше спостерігаються тривожні реакції та підвищена емоційна напруженість. Різні складові психологічного здоров'я виявляють неоднаковий рівень стабільності та благополуччя залежно від конкретного етапу підліткового розвитку, що свідчить про нерівномірність і складність процесів особистісного становлення [30, с. 85].

Наприкінці підліткового періоду формується відносно цілісна та достатньо зріла система самосвідомості. Водночас відбувається поступове зміщення від зовнішніх оцінок, запозичених у дорослих, до власної внутрішньої самооцінки. Посилюється потреба у самовираженні, прагненні утвердити власну індивідуальність, реалізувати особистісний потенціал і свідомо працювати над розвитком позитивних рис та подоланням небажаних характеристик.

Здатність до постановки віддалених цілей надає нових смислів навчальній та соціальній активності підлітка, змінюючи її мотиваційне підґрунтя. Поряд із

поточними завданнями з'являються орієнтири, пов'язані з особистісним зростанням, самовдосконаленням, розвитком власних здібностей і прагненням до самореалізації. У результаті діяльність набуває більш усвідомленого та перспективного характеру, що сприяє переходу до нових форм відповідальності за власний життєвий вибір і подальший розвиток.

1.3. Особливості прояву агресивності у структурі девіантної поведінки осіб підліткового віку

Опрацювання наукових праць, у яких аналізуються прояви агресії в підлітковому віці (А. Бандура та Р. Уолтерс, О. Б. Бовть, Б. Крейхі, Ф. Райс, М. Раттер, А. О. Реан, Л. М. Семенюк, І. О. Фурманов), дало змогу виокремити кілька узагальнених груп чинників, що зумовлюють виникнення та закріплення агресивної поведінки. До них належать соціальні умови, серед яких нестабільність суспільного розвитку, домінуючі культурні орієнтири, вплив медіасередовища, специфіка сімейних взаємин, труднощі навчальної діяльності та характер контактів з однолітками. Поряд із цим важливу роль відіграють індивідуально-психологічні передумови, зокрема типологічні особливості нервової системи, спотворена самооцінка, переживання власної неповноцінності, невпевненість у собі, прагнення до самоствердження незалежно від соціальних наслідків, а також недостатній розвиток навичок саморегуляції емоцій і поведінки. Сукупність зазначених факторів створює підґрунтя для формування стійких агресивних реакцій у структурі девіантної поведінки підлітків.

У сучасних психологічних дослідженнях поняття «агресивність» використовується у різних смислових інтерпретаціях, що відображають багатовимірність цього явища. З одного боку, агресія розглядається як сукупність поведінкових дій, які можуть бути зумовлені страхом, фрустрацією, прагненням викликати у інших відчуття загрози або змусити їх до відступу, а також бажанням домогтися визнання власних позицій і переконань [37, с. 22]. У

такому підході агресивні прояви тлумачаться як спосіб реагування на психологічний дискомфорт і соціальні труднощі.

З іншого боку, агресивність інтерпретується як прагнення до самоствердження, готовність діяти наполегливо й інколи жорстко задля досягнення поставлених цілей, а також як орієнтація на соціальне домінування і контроль над поведінкою та переконаннями членів групи [37, с. 21]. Паралельно з цим у науковій літературі агресивні дії визначаються як усвідомлені форми поведінки, що спричиняють або потенційно можуть спричинити шкоду іншій людині, групі людей чи тваринам [41, с. 334]. Така багатозначність тлумачень свідчить про складну природу агресивності та необхідність її розгляду у взаємозв'язку з особистісними характеристиками і соціальним контекстом розвитку підлітка.

В. В. Іванова трактує агресивність як відносно стійку схильність до здійснення агресивних дій у різних життєвих обставинах, тобто як готовність особистості реагувати нападницьким способом незалежно від конкретної ситуації [20]. О. І. Бондарчук, своєю чергою, розглядає агресивність як форму поведінки, спрямовану на завдання шкоди або збитків іншій людині, яка не бажає зазнавати подібного впливу [7]. Обидва підходи акцентують увагу на цілеспрямованості агресивних дій і їх орієнтації на зовнішній об'єкт.

Узагальнюючи наведені підходи, агресивність доцільно розглядати як відносно стабільну готовність особистості реагувати на події та взаємодії з оточенням через агресивні способи дій. Водночас широта смислових трактувань цього поняття, які охоплюють як деструктивні, так і соціально прийнятні прояви наполегливості, зумовлює потребу відмежування агресивності від суміжних психологічних феноменів, з якими її нерідко ототожнюють. Насамперед ідеться про такі стани, як гнів і ворожість, які можуть супроводжувати агресивні дії, але не є тотожними їм.

На відміну від агресії, що передбачає наявність конкретної мети та спрямованості на завдання шкоди, гнів розглядається як емоційний стан, який значною мірою формується під впливом внутрішніх фізіологічних процесів, спонтанних емоційних реакцій, рухової активності та мімічних проявів.

Сукупність цих компонентів інтегрується у свідомості людини в суб'єктивне переживання сильного емоційного напруження, яке не обов'язково реалізується у поведінкових актах, спрямованих на іншого.

Варто підкреслити, що гнів як емоційний стан сам по собі не запускає агресивні дії, хоча часто супроводжує тенденцію до нападу або конфронтації з об'єктом фрустрації. У цьому сенсі гнів виступає фоновим переживанням, яке може посилювати ймовірність агресивної реакції, але не визначає її безпосередньо [7, с. 43]. Це дає підстави розглядати агресивність як окрему поведінкову характеристику, що формується під впливом як емоційних, так і когнітивних та соціальних чинників.

Л. Е. Орбан-Лембрик трактує ворожість як стійку негативну установку щодо іншої людини або групи осіб, яка проявляється у різко несприятливій, знецінювальній оцінці об'єкта, що сприймається як «жертва» [47]. Така установка формує упереджене ставлення й очікування негативних намірів з боку оточення, навіть за відсутності безпосередніх агресивних дій.

У цьому контексті доцільно розмежовувати пов'язані, але не тотожні явища. Гнів виступає як сукупність інтенсивних емоційних переживань, експресивно-поведінкових проявів, специфічних фізіологічних реакцій, а також можливих словесних чи тілесних нападів. Ворожість, своєю чергою, має характер стійкої негативної установки, що супроводжується несприятливою оцінкою іншого. Агресія ж розглядається як готовність і спрямованість до здійснення агресивних дій, тобто як поведінковий компонент, який може, але не обов'язково, поєднуватися з емоційними станами та установками.

Мета агресивних дій може бути різною: частина з них безпосередньо орієнтована на заподіяння шкоди, тоді як інші не мають прямого наміру завдати фізичного чи психологічного ушкодження. З огляду на специфіку підліткового віку як періоду активного самоствердження та формування «почуття дорослості», саме цілі, не пов'язані безпосередньо зі шкодою, часто відповідають актуальним потребам підлітків. До таких цілей належать:

1. прагнення до примусу. Спираючись на підходи Дж. Паттерсона та Дж. Тедеші, агресивність у цьому випадку розглядається як намагання змусити

іншу людину припинити дії, що викликають роздратування або незадоволення, тобто як спосіб впливу на поведінку іншого через тиск і контроль [7, с. 29]. У цьому значенні агресія набуває характеру інструментальної стратегії регулювання міжособистісної взаємодії;

2. утвердження влади та домінування. Представники цього напрямку (Фінкельхор, Штраус, Джеллес, Стейнметц) вказують, що агресивні дії можуть бути спрямовані на підтримання та посилення позицій домінування нападника, тобто на закріплення власного статусу і впливу в групі [7, с. 30]. У такому випадку агресія виконує функцію демонстрації сили та контролю, що особливо значуще в підліткових спільнотах;

3. керування соціальним враженням. Г. Тох і Р. Фельсон, досліджуючи підліткові угруповання, встановили, що їхні учасники приділяли значну увагу власному образу та репутації в очах інших. Значні зусилля спрямовувалися на створення певного уявлення про себе, що передбачало свідоме використання агресивних форм поведінки як засобу «формування вражень» і підтримання бажаного соціального іміджу [7, с. 31]. У цьому випадку агресивність виконує роль інструменту самопрезентації та групової ідентифікації.

Узагальнення наведених цільових орієнтацій агресивної поведінки дає підстави стверджувати, що агресивні прояви можуть зумовлюватися прагненням до примусу, утвердженням домінування й влади, а також бажанням створити певний соціальний образ і здобути схвалення з боку оточення. Особливого значення це набуває в підлітковому віці, коли істотний вплив на становлення особистості має референтне середовище, а оцінка з боку однолітків часто стає визначальним чинником вибору поведінкових стратегій.

Залежно від того, яка потреба є провідною у конкретний момент, підліток обирає відповідний спосіб реагування на ситуацію, що може супроводжуватися різним ступенем вираженості агресивних дій. У цьому контексті поведінкові реакції можуть варіювати від непрямих і соціально замаскованих форм до відкритих конфронтаційних проявів. Саме тому в психології розрізняють кілька різновидів агресії, які відрізняються за спрямованістю, інтенсивністю та формами реалізації.

Оскільки агресивність розглядається як поведінкова форма, що передбачає дії, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, яка не бажає зазнавати такого впливу, подібні дії можна розцінювати як подію, що ініціює конфліктну взаємодію. У межах такої ситуації обов'язково постає питання про спосіб її розв'язання, який може мати як конструктивний, так і деструктивний характер. Вибір стратегії реагування визначає подальший розвиток міжособистісного протистояння та рівень емоційної напруженості учасників взаємодії.

Ймовірно, стилі поведінки, пов'язані з підвищеною конфліктністю, наприклад орієнтація на суперництво, здатні посилювати інтенсивність агресивних реакцій і сприяти переходу від вербальних до більш жорстких форм поведінки. Представники більшості сучасних психологічних концепцій сходяться на тому, що агресивні дії зумовлюються поєднанням зовнішніх і внутрішніх детермінант. Зовнішні умови пов'язані з конкретною ситуацією та соціальним контекстом і визначають, у який спосіб можуть проявлятися індивідуальні особливості. Внутрішні чинники відображають стабільні риси особистості, схильності, установки та когнітивні характеристики конкретної людини, що формують її готовність до агресивного реагування і пов'язані з психогенетичними передумовами поведінки.

Серед індивідуально-психологічних характеристик, які підвищують імовірність формування агресивних форм реагування, виокремлюють кілька груп особистісних рис:

1. відмінності, пов'язані зі статтю;
2. особливості установок і внутрішніх нормативних стандартів;
3. специфіку характерологічних властивостей [43].

Кожен із цих чинників може по-різному впливати на вибір поведінкових стратегій у конфліктних і фруструвальних ситуаціях, підсилюючи або, навпаки, стримуючи прояви агресії.

До біологічних передумов агресивної поведінки належать особливості функціонування нейрофізіологічних механізмів. Будь-яка активність людини, включно з агресивними діями, реалізується за участю нервової системи, яка

забезпечує переробку інформації, емоційне реагування та моторну реалізацію поведінкових актів. Отже, індивідуальні відмінності у роботі нервових процесів можуть зумовлювати різний рівень імпульсивності, збудливості та здатності до гальмування агресивних імпульсів.

Важливу роль відіграє і безпосередній життєвий досвід. Якщо агресивні дії отримують підкріплення, імовірність їх повторення зростає. До чинників, що сприяють закріпленню агресивних моделей поведінки як у дорослих, так і у дітей, належать матеріальні винагороди (гроші, речі, іграшки), позитивна соціальна реакція, підвищення статусу в групі, а також отримання прихильного ставлення з боку оточення. Таке підкріплення формує уявлення про ефективність агресії як засобу досягнення бажаних результатів.

Крім того, можна припустити, що способи реагування на конфліктні ситуації, зокрема й агресивні, засвоюються шляхом наслідування поведінкових зразків, які демонструють значущі інші. Джерелами таких моделей можуть виступати члени родини, однолітки, а також реальні чи символічні приклади, представлені в соціальному середовищі та медіапросторі [10, с. 93]. Саме через спостереження і повторення підлітки поступово інтеріоризують певні стилі взаємодії, що з часом можуть перетворюватися на стійкі поведінкові стратегії. Кожен із зазначених чинників потребує окремого розгляду для глибшого розуміння механізмів формування агресивності.

Родинне середовище виступає первинним простором соціалізації, у межах якого дитина опановує базові способи поведінки та моделі міжособистісних взаємин, що надалі можуть зберігатися протягом усього життя. Саме в сім'ї закладаються перші уявлення про допустимі та недопустимі форми взаємодії, способи реагування на труднощі й конфлікти, а також формується емоційне ставлення до інших людей.

Роль сім'ї у виховному процесі є визначальною, оскільки такі особистісні характеристики, як довіра до світу, відчуття психологічної безпеки, впевненість у власних можливостях і навички спілкування, формуються передусім у цьому мікросоціальному середовищі. Ці якості виникають і закріплюються ще задовго до початку систематичного навчання у школі та істотно впливають на

подальшу траєкторію розвитку дитини, задаючи певні поведінкові стратегії й психологічні установки.

Серед чинників сімейного середовища, що можуть сприяти формуванню агресивних проявів, виокремлюють:

1. особливості батьківських реакцій на небажану або проблемну поведінку дітей;
2. характер емоційних і комунікативних стосунків між батьками та дитиною;
3. загальний рівень гармонійності або, навпаки, напруженості внутрішньосімейної атмосфери;
4. специфіку взаємин з братами і сестрами, які можуть бути як підтримувальними, так і конфліктними [10, с. 93].

Кожен із цих аспектів здатний посилювати або, навпаки, пом'якшувати схильність дитини до агресивних форм реагування.

Не менш значущими є такі характеристики сімейної ситуації, як повнота чи неповнота родини, стиль сімейного керівництва, рівень контролю за поведінкою підлітка, а також способи застосування покарань і заохочень. Поєднання надмірної жорсткості з емоційною холодністю або, навпаки, недостатня вимогливість і відсутність чітких меж можуть створювати умови для розвитку дезадаптивних поведінкових стратегій.

К. В. Седих підкреслює провідну роль сім'ї у виникненні психотравмуючих переживань, пояснюючи це кількома обставинами:

1. особливою значущістю родинних взаємин у загальній системі соціальних контактів особистості, оскільки на ранніх етапах розвитку сім'я є єдиною, а згодом однією з найважливіших соціальних груп, до яких належить індивід;
2. багат шаровістю та тісною взаємопов'язаністю різних аспектів сімейних стосунків, де зміни в одній сфері неминуче відбиваються на інших;
3. високим рівнем емоційної відкритості та, відповідно, підвищеною вразливістю членів родини до внутрішньосімейних впливів і конфліктів [56].

Н. В. Острогляд також вказує на те, що сімейне середовище може ставати джерелом травматичного досвіду для підлітка з різних причин, пов'язаних як зі

структурою родини, так і з особливостями стилю виховання та міжособистісних відносин між її членами [49].

По-перше, для підліткового віку характерна висока залежність від родинного середовища. Саме в сім'ї задовольняється значна частина базових потреб, зокрема матеріально-побутових, а також тих, що мають особливе значення в період інтенсивних змін і частих фрустрацій, а саме потреб у прийнятті, емоційній підтримці, любові та симпатії. Якщо ці потреби не знаходять належного задоволення в сімейному колі, це може спричинити як приховане, так і відкрите почуття незадоволеності сімейними стосунками, посилення внутрішньої напруги, зростання тривожності та формування нестійкого емоційного стану.

По-друге, сім'я виконує важливу функцію соціального контролю за поведінкою підлітка. У цьому віці психологічні механізми саморегуляції, необхідні для самостійного контролю власних дій, ще перебувають у процесі становлення. Тому недостатня здатність родини забезпечити чіткі орієнтири, межі дозволеного та підтримку у формуванні відповідальної поведінки може призводити не лише до порушень поведінкових норм, а й до більш глибоких деформацій у розвитку особистості загалом. Відсутність послідовних виховних впливів ускладнює засвоєння соціально прийнятних способів взаємодії.

По-третє, у підлітковому віці відбувається активне освоєння соціальних ролей, притаманних дорослим, стрімко розширюється коло спілкування, зростає значущість школи та неформальних груп однолітків. Усе це відбувається на тлі виражених фізіологічних, психологічних і соціальних змін, що підвищує рівень внутрішньої нестабільності. У такій ситуації підліток особливо потребує спрямовуючої та консультативної підтримки з боку сім'ї, яка має проявлятися у наданні пояснень, необхідної інформації, допомозі в осмисленні різних життєвих ситуацій та формуванні адекватних оцінок подій і власних дій. Саме така підтримка сприяє більш успішній адаптації до нових соціальних вимог і знижує ризик формування деструктивних форм поведінки.

Нездатність родини ефективно впоратися з указаними функціями ставить підлітка в складне становище, оскільки спричиняє втрату чітких орієнтирів у

соціальному середовищі та формує відчуття невизначеності щодо власних можливостей і меж дозволеного. У такій ситуації підліток виявляється менш захищеним перед різноманітними труднощами й суперечностями, що виникають у процесі взаємодії з оточенням, і не має достатніх внутрішніх та зовнішніх ресурсів для їх подолання. Це, своєю чергою, підвищує ймовірність використання неадаптивних способів реагування, зокрема агресивних форм поведінки.

Отже, підлітковий період висуває перед дорослими членами родини, насамперед перед батьками, нові та більш складні вимоги щодо стилю взаємодії й виховних підходів. Унаслідок цього ті труднощі у стосунках між батьками й дітьми, які раніше не мали істотного значення або залишалися непоміченими, виходять на перший план і можуть набувати характеру серйозних психотравмувальних факторів для підлітка [23]. Зміни у сприйнятті батьківської позиції часто супроводжуються зростанням емоційної напруженості та конфліктності у сімейних взаєминах.

Особливістю батьківського ставлення є також його неминуча трансформація у процесі дорослішання дитини та поступове відокремлення підлітка від батьків як самостійного суб'єкта. В українській психологічній науці проблема вікової періодизації психічного розвитку була детально розроблена у працях Р. В. Павелківа, О. В. Скрипченка, В. Ф. Моргуна. У цих дослідженнях показано, що з віком змінюються особливості сприйняття дитиною себе і світу, тип провідної діяльності, характер стосунків із дорослими та ровесниками, а також форми спілкування [14; 50]. Відповідно, зі змінами у розвитку дитини має трансформуватися і стиль батьківського ставлення до неї. Ті моделі взаємодії, які були ефективними в дитячому віці, можуть втрачати свою прийнятність на наступних етапах, зокрема у підлітковому періоді, коли зростає потреба в автономії та повазі до особистісних меж.

На переконання С. В. Михайліва, саме порушення у взаєминах між підлітком і батьками, а також специфіка стилю сімейного виховання можуть виступати психогенними чинниками, що сприяють посиленню акцентуїтованих рис поведінки, формуванню невротичних і психосоматичних проявів, а в

окремих випадках навіть розвитку психогенних розладів [44]. Таким чином, сімейні умови здатні не лише ускладнювати адаптацію підлітка, а й безпосередньо впливати на перебіг його психічного розвитку.

Клінічні та психологічні дослідження засвідчили наявність певної відповідності між типами акцентуацій характеру у підлітків і несприятливими моделями сімейного виховання. Аналіз таких моделей представлено у працях О. С. Тарновської та К. В. Седих, які виокремили низку варіантів дисфункційних батьківських стратегій [56; 61]:

1. гіпопротекція – знижений рівень батьківської опіки, що варіює від недостатнього контролю й слабкої зацікавленості у внутрішньому житті підлітка до повної відсутності нагляду та фактичної бездоглядності;

2. прихована гіпопротекція – стиль, за якого зовнішній контроль і декларування виховних вимог носять формальний характер і зумовлені радше соціальними очікуваннями, ніж реальним залученням батьків у життя дитини;

3. потураюча гіпопротекція – поєднання вседозволеності та відсутності реальних обмежень із прагненням батьків уберегти підлітка від осуду з боку суспільства й уникнути наслідків його проступків;

4. домінуюча гіперпротекція – стиль, при якому батьки надмірно контролюють кожен крок дитини, дріб'язково втручаються в її справи, постійно опікуються й водночас нав'язують власні рішення, позбавляючи підлітка можливості проявляти самостійність;

5. відкрите або приховане емоційне знехтування – ситуація, за якої батьки свідомо чи несвідомо пов'язують дитину з негативними подіями власного життя; при відкритій формі це може проявлятися у жорстокому поведженні, при прихованій – маскуватися демонстративною турботою і зовнішньою увагою;

6. виховання за типом жорстокого ставлення – крайній варіант емоційного відторгнення, що супроводжується неприйняттям самої дитини та запереченням її значущості в сімейній системі;

7. виховання з акцентом на підвищену моральну відповідальність – коли батьки сприймають майбутнє підлітка як реалізацію власних

нереалізованих прагнень або перекладають на нього обов'язки з догляду за молодшими чи безпорадними членами родини;

8. суперечливе виховання – ситуація, за якої різні члени сім'ї послідовно дотримуються протилежних виховних підходів, що створює для підлітка нестабільну систему вимог і очікувань;

9. варіативність виховних стратегій залежно від змін у сімейному житті, наприклад у разі розлучення, повторного шлюбу або тривалих конфліктів між батьками, що порушує сталість виховного впливу;

10. виховання поза сім'єю, яке набуває негативного значення у випадках, коли дорослі, відповідальні за підлітка, не забезпечують достатнього емоційного контакту, уваги та підтримки, необхідних для повноцінного розвитку [17; 23].

Зазначені типи сімейного виховання створюють специфічні умови соціалізації, які можуть сприяти як посиленню індивідуальних уразливостей підлітка, так і формуванню стійких девіантних і агресивних форм поведінки.

Виявлення акцентуацій характеру та визначення їх типу дає змогу окреслити так званий преморбідний фон, на якому можуть розвиватися різні дезадаптивні стани, зокрема гострі афективні реакції, невротичні прояви, інші реактивні порушення, а також непсихотичні форми поведінкових відхилень. Афективні спалахи при цьому можуть реалізовуватися у вигляді агресивних дій, спрямованих на оточення, аутоагресивних тенденцій або у формі різко вираженої, імпульсивної та нестриманої поведінки, що порушує соціальні норми.

Засвоєння різних моделей поведінки відбувається у підлітків не лише в сімейному середовищі, а й у процесі інтенсивної взаємодії з ровесниками. Саме у групі однолітків підліток отримує можливість експериментувати з різними способами самовираження та соціальної взаємодії. До чинників, що сприяють формуванню та закріпленню агресивних форм поведінки в цьому середовищі, належать:

а) навчання агресивним способам дій у процесі спільної ігрової або дозвіллевої діяльності, коли агресія може сприйматися як прийнятний або ефективний спосіб досягнення бажаного;

б) соціальний статус підлітка в групі, який визначає його прагнення до підвищення авторитету, самоствердження або захисту власної позиції;

в) індивідуальні особливості особистості, що впливають на вибір стилю реагування у складних міжособистісних ситуаціях.

Наслідування реальних зразків поведінки тісно пов'язане з включеністю підлітка у референтне середовище, де значущими стають як конкретні лідери групи, так і образи ідеалів або антиідеалів. Окрім безпосереднього спілкування з ровесниками, важливу роль у формуванні поведінкових установок відіграє і символічне моделювання через мас-медіа, засоби масової інформації, телебачення, радіо та інші інформаційні канали, які пропонують різноманітні сценарії соціальної поведінки, у тому числі агресивні.

У цьому контексті агресивність доцільно розглядати як поведінкову форму, що має чітку спрямованість на заподіяння шкоди іншій людині, яка не бажає зазнавати такого ставлення. Саме наявність небажаності впливу з боку об'єкта агресії надає таким діям соціально конфліктного характеру.

Залежно від інтенсивності агресивних проявів та їх різновидів, конкретні поведінкові реакції можуть ініціювати виникнення конфліктної ситуації, подальший розвиток якої визначається рівнем агресивності всіх учасників взаємодії. За умов високої емоційної напруженості та домінування деструктивних стратегій реагування конфлікт має тенденцію до ескалації, тоді як за наявності більш стриманих форм агресивності можливе його розв'язання менш гострими та менш руйнівними способами.

Отже, зменшення інтенсивності агресивних проявів потребує урахування специфіки психолого-педагогічної роботи з підлітками, схильними до агресивної поведінки. Якщо агресивна реакція має характер усвідомленого та керованого вчинку, то для дорослого принципово важливо не піддаватися на емоційні провокації з боку дитини та не вступати в ескалацію конфлікту [11, с. 9]. У ситуаціях, коли агресія пов'язана з садомазохістичними тенденціями або

має глибше клінічне підґрунтя, психологічна допомога повинна здійснюватися у взаємодії з психотерапевтом і психіатром, що забезпечує комплексний вплив на причини проблемної поведінки.

У випадках, коли агресивні дії є формою вираження накопиченого гніву, можливе використання різних напрямів корекційного впливу:

1. формування у підлітків умінь усвідомлювати власні емоційні стани та регулювати способи вираження негативних переживань без завдання шкоди іншим людям. Така стратегія є доцільною передусім тоді, коли агресія проявляється у відкритих, безпосередніх формах. Ефективним є перенесення напруження у непрямі, соціально прийнятні канали через використання предметів-замінників, інтенсивну рухову активність, заняття спортом, рухливі ігри або символічні форми агресії [11, с. 9];

2. розвиток здатності знижувати рівень внутрішнього напруження за допомогою технік фізичної та психічної релаксації, таких як прослуховування заспокійливої музики, вправи з уявною візуалізацією, повільні ритмічні рухи, спеціальні дихальні методики, елементи аутогенного тренування та інші способи самозаспокоєння [11, с. 9];

3. формування навичок відкритого і конструктивного вираження власних почуттів у процесі спілкування через вербалізацію переживань та запрошення партнера до співпраці, що сприяє зменшенню напруженості, подоланню суперечностей і профілактиці повторних конфліктів у подальшому.

Водночас необхідно зважати на характеристики мікросоціального середовища, у якому зростає підліток. Суттєвий профілактичний ефект мають умови, де дитині систематично демонструються приклади мирного, поважного та конструктивного розв'язання міжособистісних суперечностей. Дослідження показують, що одна з найбільш помітних відмінностей між агресивними й неагресивними дітьми, незалежно від статі, полягає саме у відсутності знань і навичок конструктивних способів розв'язання проблемних ситуацій, що значно підвищує ризик вибору деструктивних форм реагування [41, с. 341].

Отже, агресивні прояви, як різновид поведінкових дій, що мають чітку спрямованість на заподіяння шкоди людині, яка не приймає подібного

ставлення, призводять до порушення міжособистісних взаємин підлітка з соціальним оточенням і ускладнюють процес його соціальної адаптації. Такі дії не лише підсилюють напруженість у спілкуванні, а й сприяють формуванню негативного образу підлітка в очах значущих інших, що, у свою чергу, може закріплювати деструктивні моделі взаємодії.

Логічним наслідком подібної динаміки стає виникнення та ескалація конфліктних ситуацій, у яких агресивна реакція розглядається як основний спосіб вирішення проблеми. З метою профілактики міжособистісних протиріч та зниження ризику повторних конфліктів важливо цілеспрямовано сприяти формуванню в підлітка соціально прийнятних і психологічно безпечних способів реагування на фруструвальні обставини. Це передбачає розвиток умінь конструктивного спілкування, навичок саморегуляції та здатності шукати альтернативні, ненасильницькі шляхи подолання труднощів у взаємодії з іншими людьми.

Висновки до першого розділу

Проведений теоретичний аналіз дозволив встановити, що підлітковий період є одним із найбільш напружених етапів особистісного розвитку, у межах якого відбуваються суттєві трансформації у системі взаємин із соціальним оточенням. Саме в цей час формується специфічне психологічне новоутворення – почуття дорослості, яке проявляється у прагненні підлітка до самостійності, автономії та визнання з боку значущих дорослих і ровесників. Усвідомлення себе як окремої, самостійної особистості зумовлює зміну способів взаємодії з навколишнім середовищем і підвищує чутливість до соціальних оцінок.

Психічний розвиток підлітка характеризується значною залежністю самоставлення від зовнішнього схвалення, перебудовою ціннісних орієнтацій, посиленням інтересу до соціальних ролей і прагненням до здобуття нового життєвого досвіду. Усе це реалізується передусім у сфері інтимно-особистісного спілкування, яке виступає провідною діяльністю в підлітковому віці та створює умови для активного освоєння соціальних норм, правил і

моделей поведінки. У процесі взаємодії з однолітками підлітки перевіряють межі дозволеного, формують уявлення про прийнятні та неприйнятні способи самоствердження, а також накопичують досвід соціальної взаємодії, що безпосередньо впливає на становлення їхньої особистості.

Агресивна поведінка розглядається як один із проявів девіантності, що виражається у відхиленні від усталених соціальних і морально-правових вимог. У цьому контексті норма виступає як результат суспільних уявлень про допустимі способи поведінки відповідно до соціальних ролей та очікувань, які забезпечують стабільність і передбачуваність соціального життя. Агресивні дії характеризуються систематичністю, тривалістю та повторюваністю порушень прийнятих правил, що супроводжується проявами соціальної дезадаптації та негативною оцінкою з боку оточення. Водночас агресивність не ототожнюється з психічною патологією, хоча за несприятливих умов може поєднуватися з клінічними формами порушень поведінки.

У структурі агресивної поведінки можуть бути представлені різні форми активності, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, зокрема фізичні та вербальні дії. До спектра агресивних проявів належать пряма фізична агресія, опосередковані форми ворожих дій, дратівливість, негативізм, образливість, підвищена підозрілість, що коливається від настороженості до переконаності у ворожих намірах з боку інших, а також словесні напади. Окрему небезпеку становлять аутоагресивні тенденції, які можуть реалізовуватися у формі самоушкоджень або суїцидальної поведінки та свідчать про глибокі внутрішні конфлікти й порушення емоційної регуляції.

Формування агресивності як складової девіантної поведінки зумовлюється сукупністю соціальних та індивідуально-психологічних передумов. До соціальних чинників належать негативні впливи мікросоціального середовища, соціальна стигматизація, поширення моделей насильницької поведінки в інформаційному просторі, а також орієнтація на норми референтних груп. Вагоме значення мають особливості сімейних взаємин, стиль батьківського виховання, емоційна дистанція або, навпаки,

надмірний контроль, а також досвід насильства чи емоційного знехтування, які здатні формувати стійкі деструктивні способи реагування.

Індивідуально-психологічні передумови агресивної поведінки пов'язані з особливостями нервової системи, рівнем емоційної стійкості, характеристиками самосвідомості, перебудовою мотиваційної сфери та змінами у системі цінностей. Значну роль відіграє накопичений негативний досвід міжособистісної взаємодії, який може закріплювати у підлітка уявлення про агресію як ефективний спосіб досягнення цілей або захисту власної позиції. Процеси самореалізації та пошуку соціальної ідентичності нерідко супроводжуються підвищеною чутливістю до фрустрації, що додатково підсилює ризик агресивних реакцій у складних життєвих ситуаціях.

Отже, агресивна поведінка підлітків як прояв девіантності формується внаслідок взаємодії багатьох взаємопов'язаних чинників, які охоплюють як умови соціального середовища, так і внутрішні психологічні механізми розвитку особистості. Саме комплексний характер детермінації агресивності зумовлює необхідність системного підходу до її вивчення, діагностики та подальшої профілактики в межах психологічної та педагогічної практики.

Розділ 2. МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ АГРЕСИВНОСТІ ЯК ФОРМИ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

У межах цього підрозділу висвітлюються принципи організації емпіричної частини дослідження, обґрунтовується вибір дослідницьких підходів і подається характеристика психодіагностичних інструментів, що використовуються для виявлення та аналізу особливостей агресивності як одного з проявів девіантної поведінки в підлітковому віці.

2.1. Огляд та обґрунтування вибору методик дослідження

Для вивчення специфіки агресивності як різновиду девіантних проявів у підлітковому віці доцільно застосовувати психодіагностичні методики, побудовані у формі опитувальників. Такий інструментарій найбільш узгоджується з природою досліджуваного феномена, оскільки дає можливість зафіксувати різні параметри агресивних проявів, а також забезпечує отримання даних, придатних для подальшого використання у просвітницькій, профілактичній і корекційній діяльності практичного психолога.

Опитувальникові методики являють собою систематизований набір тверджень або запитань, на які не існує «правильних» чи «неправильних» відповідей, а оцінюється частота вибору варіантів і спрямованість реакцій респондентів. Як зазначають В. Ф. Моргун та І. Г. Тітов [28], подібні інструменти найчастіше використовуються для дослідження індивідуально-психологічних характеристик особистості. Їх застосування орієнтоване на одержання як суб'єктивної інформації, отриманої безпосередньо зі слів обстежуваних, так і показників, які можуть інтерпретуватися як відносно об'єктивні характеристики психологічного стану та поведінкових тенденцій.

У сучасній психологічній науці значна увага зосереджується на питаннях створення особистісних опитувальників, адаптації іноземних психодіагностичних інструментів, конструювання власних шкал вимірювання, а також на перевірці їх валідності й надійності. Водночас кількість досліджень, у яких самі опитувальники розглядаються як предмет спеціального аналізу,

залишається обмеженою, оскільки переважно вони використовуються лише як засіб збору емпіричних даних про особистість. До основних переваг опитувальникових методик належать доступність у застосуванні, відносна простота процедури обробки результатів, зрозумілість представлення показників та наявність розроблених схем інтерпретації. Разом із тим інформація, отримана за допомогою таких методів, не завжди повною мірою відповідає вимогам глибокого наукового аналізу, оскільки кількісні показники та статистичні зв'язки можуть створювати лише зовнішню картину особистісних характеристик, не розкриваючи їх внутрішніх механізмів.

Зовні особистісні опитувальники подаються у вигляді переліку запитань або тверджень, на які респондент повинен дати відповіді відповідно до інструкцій конкретної методики [37]. Кількість таких пунктів може істотно відрізнятися: від кількох десятків до кількох сотень, як, наприклад, у багатофакторному опитувальнику ММРІ, що містить близько 550 тверджень. За своїм діагностичним призначенням особистісні опитувальники класифікуються на декілька основних груп:

- інструменти для вимірювання рис особистості (зокрема опитувальники Р. Кеттелла);
- типологічні методики, орієнтовані на виділення певних типів особистості (наприклад, опитувальники Г. Айзенка);
- опитувальники, спрямовані на вивчення мотиваційної сфери (наприклад, методика А. Едвардса);
- методики дослідження інтересів (зокрема опитувальники Г. Кюдера);
- інструменти для аналізу ціннісних орієнтацій (наприклад, опитувальник Д. Супера);
- шкали для вивчення установок і соціальних позицій (наприклад, шкала Л. Терстоуна).

Використання особистісних опитувальників у психологічних дослідженнях дає змогу визначити:

- індивідуальний рівень або кількісний ступінь прояву певних психічних характеристик особистості;

- взаємозв'язки між різними властивостями в межах однієї особи, тобто інтраіндивідуальні кореляції;
- відмінності та подібності між різними людьми шляхом міжособистісного порівняння, що відображає інтердивідні зв'язки.

Разом із тим, незважаючи на поширеність опитувальникових методик у психодіагностиці, їх застосування супроводжується низкою обмежень. До таких належать орієнтація респондентів на соціально схвалювані відповіді, можливі труднощі в адекватному розумінні формулювань запитань, а також ситуативна змінність поведінкових проявів, яка не завжди відображається у відповідях. З огляду на це результати, отримані за допомогою опитувальників, доцільно розглядати як такі, що мають імовірнісний характер і потребують обережної інтерпретації у поєднанні з іншими даними.

З метою виявлення специфіки агресивних проявів у структурі девіантної поведінки підлітків у межах емпіричного дослідження можуть застосовуватися такі психодіагностичні методики:

1. Опитувальник «Акцентуації характеру» (за К. Леонгардом, Х. Шмішеком). Дана методика призначена для виявлення провідних типів акцентуацій характеру, які можуть зумовлювати підвищену схильність до агресивних реакцій у поведінці. Інструментарій містить серію тверджень, на які респондент має дати бінарні відповіді типу «так» або «ні». Обробка результатів здійснюється відповідно до спеціальних ключів, що дає можливість кількісно оцінити ступінь вираженості кожного типу акцентуації та визначити індивідуальний профіль характерологічних особливостей.

2. Методика «Діагностика вад особистого розвитку (ДВОР)» (за З. С. Карпенко, модифікація В. О. Киричука). Зазначений інструмент орієнтований на виявлення особистісних деформацій, які можуть виступати психологічним підґрунтям для формування агресивних і девіантних форм поведінки. Методика передбачає аналіз типових поведінкових реакцій підлітків у ситуаціях соціальної взаємодії, а також особливостей їхнього емоційного реагування, що дозволяє отримати уявлення про проблемні зони особистісного розвитку.

3. Методика діагностики показників і форм агресії (за А. Бассом – А. Даркі, адаптація А. К. Осницького). Цей психодіагностичний інструмент спрямований на визначення як загального рівня агресивності, так і окремих її проявів, зокрема фізичної та вербальної агресії, непрямих форм ворожості, схильності до дратівливості, негативістичних реакцій, підозрливості, а також аутоагресивних тенденцій. Використання методики дає змогу здійснити розгорнутий аналіз структури агресивної поведінки та окреслити можливі напрями подальшої корекційної й профілактичної роботи.

Далі доцільно перейти до більш детального опису зазначених психодіагностичних методик.

2.2. Опитувальник «Акцентуації характеру» (за К. Леонгардом, Х. Шмішеком)

Запропонована методика є особистісним опитувальником, призначеним для визначення типу акцентуації характеру, та ґрунтується на типологічному підході до аналізу індивідуальних відмінностей особистості. Вперше інструмент було оприлюднено Г. Шмішеком у 1970 році як адаптацію теоретичних положень концепції К. Леонгарда.

Опитувальник містить 97 запитань, на які респонденту необхідно дати відповідь у форматі «так» або «ні». Окрім повної версії, існує також скорочений варіант методики. За результатами обробки відповідей визначаються десять типів акцентуацій відповідно до класифікації К. Леонгарда, а саме: демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий, гіпертимний, емотивний, тривожний, циклоїдний, дистимний та екзальтований. Бланк опитувальника подано в додатку А.

Максимальне значення показника за кожною шкалою становить 24 бали. Рівень, що перевищує 12 балів, інтерпретується як наявність вираженої акцентуації відповідного типу. Узагальнені результати можуть бути представлені у формі графічного профілю акцентуацій, який відображає індивідуальне поєднання характерологічних особливостей.

Методологічною основою даного опитувальника виступає концепція «акцентуєваних особистостей», розроблена К. Леонгардом. Згідно з цією теорією, усі риси характеру поділяються на провідні та другорядні. Провідні риси формують ядро особистості та визначають особливості її розвитку, адаптаційні можливості й рівень психічного благополуччя. За умов значної інтенсивності саме ці риси задають загальний стиль поведінки та реагування. Під впливом несприятливих зовнішніх або внутрішніх чинників вони можуть набувати дисгармонійного, а інколи й деструктивного характеру, що призводить до порушення цілісності особистісної структури. Осіб, у яких окремі провідні риси проявляються надмірно інтенсивно, К. Леонгард визначав як акцентуєваних. Водночас акцентуації не розглядаються як ознака психічної патології, а трактуються як посилення притаманних кожній людині рис. З позицій автора концепції, в акцентуєваних особистостях потенційно поєднуються як передумови для соціально схвальної реалізації, так і можливості формування соціально небажаних форм поведінки.

К. Леонгард виокремив десять типів акцентуєваних особистостей, які умовно згрупував у дві великі категорії: акцентуації характеру (демонстративний, педантичний, застрягаючий, збудливий) та акцентуації темпераменту (гіпертимний, дистимний, тривожно-боязкий, циклоїдний, афективно-екзальтований, емотивний). Такий поділ має описовий характер і використовується для зручності аналізу переважаючих психологічних рис.

Акцентуації характеру.

1. Демонстративний тип. Для осіб цього типу властива виражена здатність до витіснення небажаних переживань, яскраво виражена показовість у поведінці, висока активність, рухливість і легкість у встановленні соціальних контактів. Вони часто схильні до фантазування, прикрашання реальності, удаваності та нещирості, що поєднується з прагненням створити привабливий образ власної особи. Типовими є елементи авантюристичності, артистизму та схильності до позерства. Поведінка значною мірою зумовлюється прагненням займати провідні позиції, потребою у визнанні, постійній увазі з боку оточення,

бажанням отримувати схвалення та відчувати власну значущість; перспектива залишитися непоміченим переживається як надзвичайно неприємна.

Представники цього типу демонструють високу здатність до пристосування у взаєминах з людьми, емоційну мінливість, швидку зміну настрою при відсутності глибокої внутрішньої емоційної прив'язаності, а також схильність до інтриг, що може поєднуватися із зовнішньо м'якою та привабливою манерою спілкування. Для них характерний виражений егоцентризм і потреба викликати захоплення, співчуття, захоплену увагу, подив. Ситуації, коли в їх присутності хвалять інших, часто спричиняють внутрішній дискомфорт і роздратування. Потяг до перебування в колективі зазвичай пов'язаний із бажанням посісти домінуючу позицію та зайняти особливе місце серед інших.

Самооцінка таких осіб часто істотно відхиляється від реалістичної, а рівень домагань може бути завищеним. Вони здатні драгувати оточення надмірною самовпевненістю, при цьому нерідко самі ініціюють конфліктні ситуації, але активно намагаються виправдати власні дії та захистити свою позицію. Завдяки особливостям психічного захисту вони можуть повністю «викреслювати» з пам'яті неприємні для себе факти, що полегшує їм використання неправдивої інформації. Брехня зазвичай супроводжується зовнішньою переконливістю і щирістю, оскільки в момент висловлювання вигадані твердження сприймаються ними як реальні; усвідомлення власної нещирості або відсутнє, або має поверхневий характер і не супроводжується почуттям провини. Разом із тим такі особи здатні захоплювати інших нестандартністю мислення, оригінальністю поведінки та яскравістю самопрезентації.

2. Застрагаючий тип. Для осіб цього типу притаманна відносно стримана комунікабельність, схильність до докладних міркувань, повчальності та моралізування, а також певна замкненість і небагатослівність. Вони нерідко гостро переживають ситуації, які сприймають як несправедливе ставлення до себе, навіть якщо об'єктивні підстави для цього мінімальні. У зв'язку з цим у поведінці формується підвищена настороженість і недовіра до оточення, висока

чутливість до критики, образ і неприємних зауважень. Такі підлітки легко ранимі, схильні до підозрливості та можуть довго зберігати негативні переживання, пов'язані з минулими подіями, не вміючи швидко «відпускати» образливі ситуації.

Для цього типу також характерна схильність до злопам'ятності та прагнення до своєрідного «відновлення справедливості», що іноді проявляється у мстивих реакціях. Вони можуть демонструвати підкреслену принциповість і зарозумілість, часто стають ініціаторами суперечок і конфліктів, особливо якщо вважають, що їхні інтереси або гідність порушено. Високий рівень самовпевненості, жорсткість переконань і виражене честолюбство зумовлюють наполегливе, іноді надмірно жорстке відстоювання власної позиції та цілей.

Застрагаючі особистості прагнуть досягати високих результатів у будь-якій діяльності, за яку беруться, і виявляють значну наполегливість та витривалість у реалізації задуманого. Вони можуть довго працювати над досягненням мети, не відступаючи навіть за наявності труднощів або перешкод. Водночас домінувальною психологічною характеристикою є схильність до афективних переживань, що проявляються у підвищеному почутті справедливості, образливості, ревнощах і підозрливості. Афективні стани відрізняються інертністю: емоційні реакції, думки та навіть рухові прояви можуть тривалий час залишатися фіксованими на пережитій ситуації, що ускладнює емоційне переключення та адаптацію до нових обставин.

3. Педантичний тип. Для осіб цього типу властива підвищена ригідність і повільність перебігу психічних процесів, що проявляється у труднощах швидкого переключення та тривалому переживанні емоційно значущих і травмувальних подій. У конфліктні ситуації вони зазвичай не вступають активно, частіше займають пасивну позицію, однак надзвичайно гостро реагують на будь-які порушення встановленого порядку чи правил. У професійній або навчальній діяльності схильні поводитися формалізовано, висуваючи до оточення численні регламентовані вимоги. Для них характерні пунктуальність, підвищена охайність, ретельне дотримання чистоти й порядку,

уважність до дрібниць, сумлінність і прагнення чітко дотримуватися задалегідь складених планів.

Такі підлітки працюють повільно, але наполегливо, орієнтуються на високу якість виконання завдань, часто перевіряють власні дії, схильні сумніватися у правильності результатів, проявляють буркотливість і формалізм. Для них типовим є прагнення до завершеності кожної справи, навіть за рахунок витрат часу та енергії. У соціальних взаєминах вони не прагнуть займати керівні позиції і зазвичай охоче поступаються роллю лідера іншим, віддаючи перевагу чітко визначеним і стабільним правилам співіснування.

4. Збудливий тип. Представникам цього типу притаманний знижений рівень самоконтролю, слабка регуляція імпульсів і потягів, що поєднується з домінуванням первинних інстинктивних реакцій. Для них характерні імпульсивність, схильність до різких емоційних спалахів, грубість у спілкуванні, похмурість, підвищена дратівливість і гнівливість, а також тенденція до різких висловлювань і агресивних форм взаємодії. Вони часто стають активними учасниками конфліктів і нерідко самі виступають їх ініціаторами.

Такі особи легко виходять з емоційної рівноваги, мають труднощі у тривалому перебуванні в одному колективі, що зумовлює часту зміну місця навчання або діяльності та складні стосунки з оточенням. Контактність у спілкуванні знижена, вербальні й невербальні реакції можуть бути сповільненими, а вчинки – різкими й малопродуманими. Праця та навчання зазвичай не викликають внутрішньої мотивації, виконуються лише за необхідності, без зацікавленості та прагнення до результату. Орієнтація переважно зосереджена на поточних задоволеннях, майбутнє сприймається абстрактно й не викликає планування чи відповідальності.

Емоційні спалахи у таких підлітків згасають повільно, що підвищує ризик небезпечних для оточення форм поведінки. У міжособистісних стосунках вони можуть демонструвати прагнення до домінування, обираючи для впливу більш слабких або вразливих членів групи, що додатково ускладнює їх соціальну адаптацію та сприяє формуванню агресивних моделей взаємодії.

Акцентуації темпераменту.

5. Гіпертимний тип. Особи цього типу вирізняються високою активністю, підвищеною товариськістю та схильністю до багатослівності, що супроводжується виразною жестикуляцією, мімікою й пантомімікою. Для них характерна надмірна самостійність, потяг до жартів і пустощів, а також недостатнє відчуття міжособистісної дистанції у спілкуванні з іншими. У процесі розмови вони легко і спонтанно відходять від початкової теми, часто відволікаються та переключаються на сторонні сюжети. У будь-якому середовищі створюють підвищену активність і шум, віддають перевагу компаніям однолітків, у яких прагнуть посідати провідні позиції та впливати на інших.

Переважну частину часу такі підлітки перебувають у піднесеному настрої, відзначаються добрим самопочуттям, високим життєвим тонусом і загальною енергійністю. Часто мають привабливий, «квітучий» вигляд, добрий апетит і міцний сон, інколи виявляють схильність до надмірних задовольень і різних форм гедоністичної поведінки. Для них типовою є підвищена самооцінка, життєрадісність, легковажне ставлення до багатьох ситуацій і поверхове сприймання подій, що поєднується з практичністю, кмітливістю та здатністю швидко орієнтуватися в нових умовах. Вони можуть бути дотепними співрозмовниками, легко захоплюють увагу оточення, уміють розважати, виявляють ініціативу, енергійність і схильність до різноманітної діяльності.

Разом із тим виражене прагнення до незалежності нерідко стає підґрунтям для міжособистісних суперечностей, особливо в ситуаціях, де необхідно дотримуватися встановлених правил або підпорядковуватися вимогам дорослих. У разі протидії або переживання невдач у них можуть виникати спалахи гніву й різке роздратування. Для цього типу також притаманна схильність до порушення соціально прийнятних норм, імпульсивні вчинки, мрійливість і недостатньо відповідальне ставлення до власних обов'язків.

Гіпертимні підлітки погано переносять умови жорсткої регламентації, одноманітні й монотонні види діяльності, а також ситуації вимушеної ізоляції

або самотності. Потреба в постійному русі, нових враженнях і спілкуванні зумовлює труднощі в дотриманні стабільного режиму та виконанні тривалих, рутинних завдань, що може ускладнювати процес навчання й соціальної адаптації.

6. Дистимний тип. Представники цього типу зазвичай вирізняються серйозним ставленням до життя, схильністю до пригніченого емоційного фону, уповільненістю реакцій і недостатньою наполегливістю у вольових зусиллях. Для них характерне очікування небажаних подій у майбутньому, тенденція до песимістичних оцінок, знижений рівень упевненості у власних можливостях і схильність недооцінювати себе. У міжособистісних контактах вони малокомунікабельні, небагатослівні, часто віддають перевагу мовчанню, не прагнуть до активного спілкування. Такі підлітки тяжіють до усамітнення, уникають гучних компаній, відчувають дискомфорт у великих групах, ведуть замкнений спосіб життя і віддають перевагу індивідуальній діяльності.

Емоційний стан часто має відтінок пригніченості, спостерігається певна загальмованість, схильність зосереджувати увагу на негативних сторонах подій і труднощах повсякденного життя. Водночас їм властива відповідальність, сумлінне ставлення до обов'язків, повага до людей, які виявляють до них прихильність і підтримку, а також готовність підкорятися авторитету значущих осіб. Для цього типу характерне загострене відчуття справедливості, принциповість у моральних питаннях і повільний темп мисленневих процесів, що може проявлятися у труднощах швидкого прийняття рішень.

7. Тривожний тип. Особи цього типу характеризуються обмеженою потребою в контактах, зниженим настроєм, підвищеною боязкістю, схильністю до страхів і нестачею впевненості у собі. У дитячому та підлітковому віці часто спостерігаються страх темряви, тварин, тривога перед перебуванням на самоті. Такі підлітки уникають гучних, активних ровесників, не схильні до рухливих ігор, легко переживають почуття сором'язливості та напруження, особливо в ситуаціях перевірки знань, іспитів або публічних відповідей. Виступи перед класом або необхідність привертати до себе увагу викликають у них значний емоційний дискомфорт.

Вони охоче приймають опіку дорослих, схильні підкорятися вимогам і настановам старших, а зауваження можуть викликати сильні переживання, почуття провини, каяття, інколи сльози та відчай. Для них характерне раннє формування почуття обов'язку й відповідальності, високі моральні стандарти та підвищені етичні вимоги до себе. Водночас переживання власної неповноцінності нерідко компенсується через прагнення самоствердитися в тих видах діяльності, де є можливість продемонструвати свої здібності й досягти успіху.

З дитячих років їм притаманні вразливість, підвищена чутливість і сором'язливість, що ускладнює встановлення близьких контактів навіть із тими, до кого вони відчувають симпатію. Особливо вразливою є реакція на ставлення з боку оточення: насмішки, підозри або недоброзичливі зауваження переживаються дуже болісно. При цьому вони, як правило, не вміють активно захищати власну позицію чи відстоювати справедливість у разі несправедливих звинувачень. У конфліктні ситуації вступають рідко, зазвичай займають пасивну позицію та шукають підтримки у більш сильних або авторитетних осіб. Разом із тим їм властиві доброзичливість, схильність до самокритики, старанність і сумлінне виконання доручених завдань.

8. Екзальтований тип. Для представників цього типу характерною є виражена здатність до сильних емоційних підйомів, легкість виникнення почуттів радості, захоплення, щастя та глибокого переживання приємних подій. Емоційні реакції можуть з'являтися навіть з незначних приводів, які для більшості людей не мають великого значення. Такі підлітки швидко входять у стан піднесення від позитивних вражень і так само легко впадають у пригніченість або розпач у разі неприємностей. Їм притаманна висока потреба у спілкуванні, схильність до активних контактів, багатослівність, а також схильність до закоханості та швидкого емоційного зближення з іншими.

У міжособистісних взаємодіях вони можуть вступати в суперечки, однак рідко доводять їх до відкритого протистояння. У конфліктних ситуаціях здатні поводитися як активно, так і пасивно, залежно від обставин та емоційного стану. Для них характерна глибока прихильність до друзів і близьких,

схильність до безкорисливої допомоги, виражене співчуття до інших, тонке відчуття естетики, щирість і відкритість почуттів. Водночас можливі різкі коливання настрою, схильність до панічних реакцій, імпульсивність і швидкі переходи від захоплення до смутку, що свідчить про високу емоційну лабільність і нестійкість психічних станів.

9. Емотивний тип. Цей тип має спільні риси з екзальтованим, проте емоційні прояви тут менш різкі та менш інтенсивні. Для таких підлітків властиві підвищена чутливість, вразливість, тривожність, емоційна глибина переживань, схильність до співпереживання, а також м'якість у спілкуванні. Вони гостро реагують на переживання інших людей і тварин, виявляють гуманність, здатність до співчуття, доброзичливість, легко радіють успіхам оточуючих. Їм притаманна схильність до сліз, висока емоційна сприйнятливність, сприймання життєвих подій як більш значущих і драматичних порівняно з іншими.

Підлітки цього типу дуже гостро реагують на сцени небезпеки, страждання або насильства у фільмах чи розповідях, що може викликати сильні емоційні потрясіння, які тривалий час залишаються в пам'яті та іноді порушують сон. У конфлікти вони вступають рідко, негативні переживання здебільшого переживають внутрішньо, не схильні відкрито висловлювати образу. Для них характерні підвищене відчуття відповідальності, сумлінність у виконанні обов'язків, старанність і прагнення діяти відповідно до моральних норм.

10. Циклотимний тип. Основною ознакою цього типу є чергування станів, що нагадують гіпертимні та дистимні фази. Спостерігаються регулярні зміни емоційного фону, а також значна залежність настрою від подій, що відбуваються у житті. Позитивні враження викликають підвищену активність, прагнення до діяльності, пожвавлення мовлення, швидку зміну ідей; негативні події, навпаки, спричиняють пригніченість, уповільнення психічних процесів і зниження загальної активності. Разом із цим змінюється й стиль спілкування з оточенням: від відкритого і товариського до стриманого й замкнутого.

У підлітковому віці виділяють два різновиди циклотимної акцентуації: типовий та лабільний. Типовий варіант у дитинстві часто справляє враження гіпертимного, проте згодом з'являються періоди млявості, виснаження, зниження працездатності, коли раніше легкі завдання починають вимагати значних зусиль. Колишня жвавість і товариськість змінюються пасивністю, схильністю до усамітнення, можуть спостерігатися порушення апетиту, безсоння або, навпаки, надмірна сонливість. Зауваження з боку дорослих нерідко викликають роздратування, різкі реакції, а внутрішньо супроводжуються пригніченим станом, глибокою тугою, інколи можливі й суїцидальні тенденції. Навчальна діяльність стає нестабільною, спроби надолужити втрачене даються важко, формується негативне ставлення до занять.

Для лабільного різновиду характерні коротші періоди змін настрою, ніж у типовому варіанті. У «несприятливі» дні переважає не стільки загальмованість, скільки різко виражений негативний емоційний фон. У фазі підйому з'являється прагнення до спілкування, бажання перебувати серед однолітків, активно включатися у групову діяльність і підтримувати соціальні контакти.

2.3. Методика «Діагностика вад особистого розвитку (ДВОР)»

(за З. С. Карпенко, модифікація В. О. Киричука)

Методика «Діагностика вад особистісного розвитку (ДВОР)» (за В. Киричуком) застосовується з метою отримання відомостей про індивідуально-характерологічні особливості особистості та дає змогу встановити наявність і тип особистісної вади, розкрити її психологічний зміст, описати характерні форми поведінкових проявів, можливі негативні наслідки, а також окреслити загальні напрями психологічного впливу й корекційної роботи. Методика орієнтована на комплексний аналіз внутрішніх і зовнішніх проявів порушень особистісного розвитку, що мають значення для прогнозування поведінки та вибору адекватних способів психолого-педагогічної підтримки.

У структурі методики виокремлено низку шкал, за якими здійснюється оцінювання:

1. Тривожність – психоемоційний стан, що виникає в умовах невизначеності або потенційної загрози та проявляється у постійному очікуванні небажаних подій і негативних наслідків.

Вроджена або сформована в процесі розвитку схильність дитини легко переходити у стан занепокоєння свідчить про тривожність як стійку рису характеру, що проявляється у підвищеній емоційній чутливості, швидкому виникненні переживань, страху перед новими або малознайомими людьми, схильності до плаксивості та внутрішнього напруження. Для таких дітей характерні часті переживання з приводу навчальних ситуацій, страх перед контрольними роботами, іспитами, оцінюванням з боку вчителя. Водночас у них рано формується почуття відповідальності та обов'язку, тому вони здатні до високої відданості тим дорослим, які визнають їхню гідність, ставляться з повагою та захищають від приниження й грубого ставлення з боку оточення.

2. Імпульсивність – індивідуально-поведінкова характеристика, що виявляється у тенденції реагувати й діяти без попереднього обдумування наслідків, під впливом першого внутрішнього поштовху. Діти з вираженою імпульсивністю часто демонструють нестриманість, легко захоплюються поточними емоційними переживаннями, швидко переходять до дії, не беручи до уваги потреби та почуття інших. Через зосередженість на власних бажаннях і переживаннях вони насамперед орієнтуються на задоволення особистих інтересів. Подібна зосередженість на собі є типовою для раннього віку, однак рівень імпульсивності суттєво відрізняється у різних дітей. Виражена емоційна розгальмованість ускладнює процес виховання та формування навичок самоконтролю [1].

3. Агресивність – проявляється у формах поведінки, спрямованих на заподіяння фізичної або психологічної шкоди іншим, і супроводжується інтенсивними емоційними переживаннями, такими як злість, ворожість, роздратування, ненависть та подібні стани.

Діти з високим рівнем агресивності часто відзначаються впертістю, схильністю до конфліктів, прагненням до протистояння, відмовою дотримуватися прийнятих норм спільної діяльності та поведінки. Для них

характерні спалахи гніву, різка дратівливість, афективні реакції. Вони можуть прагнути завдати образи, принизити або висміяти інших. Такі підлітки часто демонструють прагнення до домінування, егоцентричність, наполягають на власній позиції, не враховують потреб і інтересів оточення. У більшості випадків їм властива висока самовпевненість і завищене уявлення про власні можливості та значущість.

4. Схильність до нечесних способів дій. Систематичне закріплення обману, хитрощів і приховування правди поступово формує більш узагальнену особистісну деформацію – орієнтацію на використання інших як засобу для досягнення власних інтересів і вигоди, що проявляється у прагненні до маніпулювання міжособистісними стосунками з корисливою метою.

5. Асоціальність – показник недостатнього розвитку моральної сфери, браку соціально значущих почуттів і знецінення загальноприйнятих етичних вимог. Вона виявляється у нехтуванні обов'язками, невиконанні взятих на себе зобов'язань, байдужому ставленні до соціальних правил. Для таких осіб характерний потяг до задоволень і сильних переживань без внутрішніх обмежень, орієнтація на негайне отримання приємних відчуттів, неприйняття зауважень і заборон, агресивна реакція на спроби дорослих або однолітків регулювати їхню поведінку в межах соціально допустимого. Спостерігається нестійкість мотиваційної сфери – від раптових емоційних спалахів до апатії, роздратованості чи злості. Вираженими рисами є крайній егоцентризм, самозакоханість, відсутність скромності, схильність вирішувати конфлікти силовими методами та прагнення до особистої вигоди.

6. Замкнутість виявляється у зниженій потребі в соціальних контактах, недовірливому ставленні до людей, орієнтації на внутрішній світ переживань та думок, що відповідає інтровертованій спрямованості особистості. Можливі спотворення самооцінки, підвищена чутливість до зовнішніх впливів, знижена здатність до адаптації в нових умовах. Такі підлітки часто схильні до роздумів, самоаналізу, філософських міркувань, уникають гучних компаній, у спілкуванні стримані й малослівні. Їм притаманні зосередженість, терплячість, схильність до одноманітних занять. У частини осіб із вираженою замкнутістю

спостерігається слабкий інтерес до подій реального життя, що може зумовлювати низькі досягнення в навчанні та соціальній активності. В інших випадках соціальна скрутність пов'язана з недостатніми комунікативними навичками, труднощами самопрезентації та встановлення контактів з різними людьми. Часто супроводжується пригніченим емоційним фоном, песимістичним баченням перспектив і схильністю перебільшувати складність життєвих ситуацій.

7. Невпевненість у собі. Для таких осіб характерні стриманість, похливість, підвищена вразливість і схильність до мрійливості. У незнайомих або соціально напружених ситуаціях вони часто відчують сором'язливість і внутрішню скрутність. Їм притаманна схильність до роздумів, фантазування, постійних сумнівів щодо власних рішень і можливостей. Рівень віри у власні сили зазвичай знижений. Загалом вони можуть виглядати врівноваженими, проте внутрішньо часто перебувають у стані нерішучості та коливань. У несприятливих обставинах можливе формування негативного сприйняття навколишньої дійсності, підвищення підозрливості та настороженості у ставленні до інших людей.

8. Екстернальний тип контролю. Ця особливість саморегуляції проявляється у схильності перекладати відповідальність за події власного життя, стан здоров'я, успіхи й невдачі на зовнішні обставини або на інших людей. Такі підлітки частіше демонструють конформну поведінку, схильність до наслідування та підпорядкування, менш чутливі до обмеження власної автономії й незалежності, краще функціонують у груповій діяльності, особливо за наявності чітких вимог і контролю. У колективі вони нерідко мають нижчий соціально-психологічний статус. Турбота про власне здоров'я, режим дня та харчування зазвичай виражена слабо, звернення по допомогу трапляються рідко, оскільки відповідальність за організацію життя покладається на дорослих. Часто спостерігаються занижена самооцінка, підвищена тривожність, схильність до депресивних переживань і невротичних реакцій.

9. Естетична нечутливість. Ця характеристика виявляється у слабкій або відсутній емоційній реакції на об'єкти, що мають художню або естетичну

цінність, у байдужості до проявів краси в мистецтві та навколишньому середовищі. Водночас можливе й те, що підліток свідомо уникає визнання власної чутливості, розцінюючи її як ознаку слабкості, тому демонструє зовнішню байдужість або знецінення естетичних переживань.

Опрацювання результатів здійснюється шляхом підрахунку сумарних балів, набраних респондентом за кожною з дев'яти діагностичних шкал, після чого визначаються ті показники, які мають найбільшу інтенсивність прояву. Для інтерпретації використовується уніфікована рівнева система оцінювання, що дає змогу співвіднести отримані значення з певним ступенем сформованості відповідної особистісної вади.

Згідно з цією шкалою:

8–10 балів відповідають високому ступеню вираженості досліджуваної характеристики;

4–7 балів свідчать про середній рівень прояву відповідної особистісної особливості;

1–3 бали вказують на незначну, слабо виражену представленість даної риси.

2.4. Методика діагностики показників та форм агресії

(за А. Бассом-А. Даркі, адаптація А. К. Осницького)

Методика визначення рівнів і форм агресивних проявів за А. Бассом – А. Даркі спрямована на виявлення наявності та якісне розмежування різних проявів агресії й ворожості у підлітків і молоді як поширених форм девіантної поведінки [1]. Застосування цього інструментарію дає змогу не лише встановити загальний рівень агресивних тенденцій, а й проаналізувати структуру агресивних реакцій за окремими показниками.

А. Басс і А. Даркі виокремили такі типи поведінкових і емоційних реакцій:

Фізична агресія – проявляється у використанні тілесної сили щодо іншої людини з метою заподіяння шкоди.

Непряма агресія – реалізується опосередковано, спрямовується на конкретну особу обхідними шляхами або не має чітко визначеного об'єкта.

Роздратування – характеризується високою готовністю до негативних емоційних реакцій навіть за незначних подразників, що виявляється у запальності, різкості та грубості.

Негативізм – опозиційний стиль поведінки, який варіюється від пасивного протистояння до активного спротиву соціальним правилам, традиціям і встановленим нормам.

Образа – поєднання заздрості та ворожого ставлення до інших через реальні або уявні несправедливі дії з їхнього боку.

Підозрілість – коливається від настороженості й недовіри до переконання, що оточення навмисно планує завдати шкоди.

Вербальна агресія – вияв негативних емоцій через форму мовлення (крик, різкий тон) або через зміст висловлювань (погрози, образи, прокляття).

Почуття провини – відображає внутрішнє переконання людини у власній «поганості», схильність приписувати собі спричинення шкоди іншим і переживати докори сумління.

Під час створення опитувальника дотримувалися таких методичних принципів: кожне запитання має стосуватися лише однієї конкретної форми агресивної реакції; формулювання тверджень спрямовані на максимальне зниження впливу соціально бажаних відповідей.

Опитувальник включає 75 тверджень, на які респондент дає відповіді у форматі «так» або «ні» (повний текст подано у додатку А). Процедура обстеження передбачає надання досліджуваному бланків методики з інструкцією уважно ознайомитися з кожним твердженням і позначити відповідний варіант відповіді.

Обробка результатів здійснюється шляхом зіставлення відповідей із ключем методики, після чого обчислюються два узагальнені показники – індекс агресивності та індекс ворожості. Показник ворожості формується на основі результатів за 5-ю та 6-ю шкалами, тоді як індекс агресивності (як безпосередньої, так і мотиваційної) охоплює дані за шкалами 1, 3 і 7.

Нормативними вважаються значення індексу агресивності на рівні 21 ± 4 бали, а для індексу ворожості – у межах $6,5-7 \pm 3$ бали, що дає можливість порівнювати індивідуальні результати з середньостатистичними показниками.

Висновки до другого розділу

Вивчення агресивності як складової девіантної поведінки в підлітковому віці в межах даного розділу ґрунтується на поєднанні кількох взаємодоповнювальних психодіагностичних підходів, що забезпечують багатовимірний аналіз досліджуваного феномена. Добір методик орієнтований на отримання різнопланової інформації, яка відображає не лише зовнішні поведінкові прояви агресії, а й глибинні особистісні характеристики, емоційні стани та особливості саморегуляції підлітків. Використання опитувальників для виявлення акцентуацій характеру, визначення вад особистісного розвитку та оцінювання структури агресивних реакцій дає змогу поєднати кількісні показники з якісним аналізом індивідуальних психологічних профілів.

Застосування опитувальника «Акцентуації характеру» дає можливість встановити ті типи характерологічних загострень, які потенційно підвищують ризик формування агресивних форм реагування, зокрема у вигляді прямої, вербальної або опосередкованої агресії. Це створює підґрунтя для аналізу взаємозв'язку між індивідуально-психологічними особливостями та специфікою девіантних проявів у поведінці. Методика «Діагностика вад особистісного розвитку» орієнтована на виявлення таких характеристик, як імпульсивність, тривожність, замкнутість, асоціальні тенденції чи екстернальний тип контролю, які можуть виступати психологічними передумовами деструктивних способів взаємодії з соціальним оточенням. Вона дозволяє оцінити як внутрішні регулятивні механізми, так і особливості реагування підлітка на зовнішні впливи. Методика А. Басса – А. Даркі, у свою чергу, забезпечує деталізований аналіз структури агресії, даючи змогу диференціювати її форми – фізичну, непрямую, вербальну, негативізм,

підозрілість, а також визначити рівень ворожості як показник напруженості міжособистісних стосунків.

Поєднання зазначених методик створює умови для цілісного розгляду агресивної поведінки як багатокomпонентного явища, зумовленого взаємодією характерологічних, емоційних і соціально-психологічних чинників. Такий підхід дозволяє не обмежуватися фіксацією окремих симптомів, а простежити можливі механізми формування девіантних моделей поведінки, враховуючи роль емоційної нестійкості, рівня самоконтролю, особливостей мотиваційної сфери та соціальних установок. Аналіз сукупності показників сприяє виявленню типових поєднань рис, що підвищують імовірність агресивних реакцій у складних або фруструвальних ситуаціях.

Очікувані результати емпіричного дослідження мають забезпечити можливість виділення як загальних типологічних закономірностей, так і індивідуальних факторів ризику розвитку агресивної поведінки в підлітковому віці. Це, у свою чергу, створює підґрунтя для розроблення цілеспрямованих профілактичних заходів, спрямованих на зниження рівня девіантних проявів, а також для побудови диференційованих програм психологічної корекції з урахуванням особистісного профілю кожного підлітка. З огляду на те, що саме в підлітковому віці відбувається інтенсивне формування системи цінностей, моделей соціальної взаємодії та способів реагування на труднощі, своєчасна діагностика й адресний психологічний вплив мають вагомe значення для подальшого особистісного розвитку та соціальної адаптації молодого людини.

Розділ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСИВНОСТІ У СТРУКТУРІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У цьому розділі представлено результати аналізу емпіричного дослідження агресивності у структурі девіантної поведінки підлітків. Розглянуто особливості проявів агресивності, визначено розподіл акцентуацій характеру серед досліджуваних, а також виявлено чинники, що сприяють формуванню девіантної поведінки у підлітковому віці.

3.1. Організація та вибірка емпіричного дослідження

Аналіз формування та проявів девіантної поведінки у підлітків базується на припущенні, що схильність до девіацій значною мірою обумовлена особливостями акцентуацій характеру, які проявляються через агресивні форми поведінки, характерні для цього вікового періоду. Агресивність виступає не лише складовою девіантності, але й її важливим детермінантом.

Метою емпіричного дослідження є вивчення особливостей агресивності, акцентуацій характеру та специфіки їх взаємозв'язку як ключових проявів девіантної поведінки підлітків, а також аналіз чинників, що зумовлюють схильність до агресивних дій у контексті девіантності.

Для вивчення проявів агресивності в структурі девіантної поведінки підлітків були сформульовані наступні **завдання дослідження**:

1. Визначити рівень вираженості акцентуацій характеру серед підлітків та їх зв'язок із схильністю до девіантної поведінки.
2. Вивчити показники агресивності та її форм серед підлітків.
3. Дослідити особистісні особливості, які сприяють виникненню агресивної поведінки.
4. Провести аналіз специфіки проявів агресивності у підлітків із різними акцентуаціями характеру.

Об'єктом дослідження виступає агресивність підлітків.

Предмет дослідження – психологічні особливості агресивності в структурі девіантної поведінки підлітків.

У процесі дослідження психологічних особливостей агресивності в структурі девіантної поведінки підлітків визначено **наступні етапи**:

1. **Теоретико-аналітичний етап**, на якому було проведено узагальнення літературних джерел щодо становлення особистості підлітків та характеристик девіантної поведінки. У ході цього етапу визначено сутнісні аспекти агресивності у підлітковому віці, сформульовано дослідницьку гіпотезу та обрано вибірку дослідження, до якої увійшли 60 підлітків (30 дівчат і 30 хлопців) віком 14–16 років, які навчаються у Опорному закладі «Кобеляцький ліцей № 1 Кобеляцької міської ради Полтавської області».

Гіпотеза дослідження базується на припущенні, що для сучасних підлітків властивий високий рівень агресивності, яка є ключовим компонентом їхньої девіантної поведінки. Агресивні прояви, що виражаються у формі порушення соціальних норм і асоціальних дій, значною мірою обумовлені наявністю акцентуацій характеру, які відіграють суттєву роль у формуванні девіантних тенденцій у підлітковому віці.

2. **Етап емпіричного дослідження**. На цьому етапі підлітки проходили тестування за допомогою обраних психодіагностичних методик, спрямованих на виявлення рівня агресивності, акцентуацій характеру та інших показників, пов'язаних із девіантною поведінкою. Зібрані дані були оброблені для подальшого аналізу.

3. **Етап аналізу та інтерпретації результатів**. Отримані дані були піддані детальному аналізу, щоб встановити закономірності агресивних проявів у структурі девіантної поведінки підлітків. На основі цього були сформульовані висновки дослідження та розроблені практичні рекомендації для профілактики і корекції девіантної поведінки у підлітків.

Дослідження проводилося у період з жовтня по листопад 2025 року. У додатках представлено узагальнені таблиці результатів, отриманих за допомогою використаних психодіагностичних методик.

3.2. Розподіл акцентуацій характеру підлітків із девіаціями поведінки

Особливості девіантної поведінки підлітків багато в чому залежать від індивідуальних психологічних характеристик, серед яких важливу роль відіграють акцентуації характеру. У теоретичному розділі було висвітлено психологічні особливості підліткового віку та чинники, що сприяють формуванню девіантних проявів, зокрема агресивності.

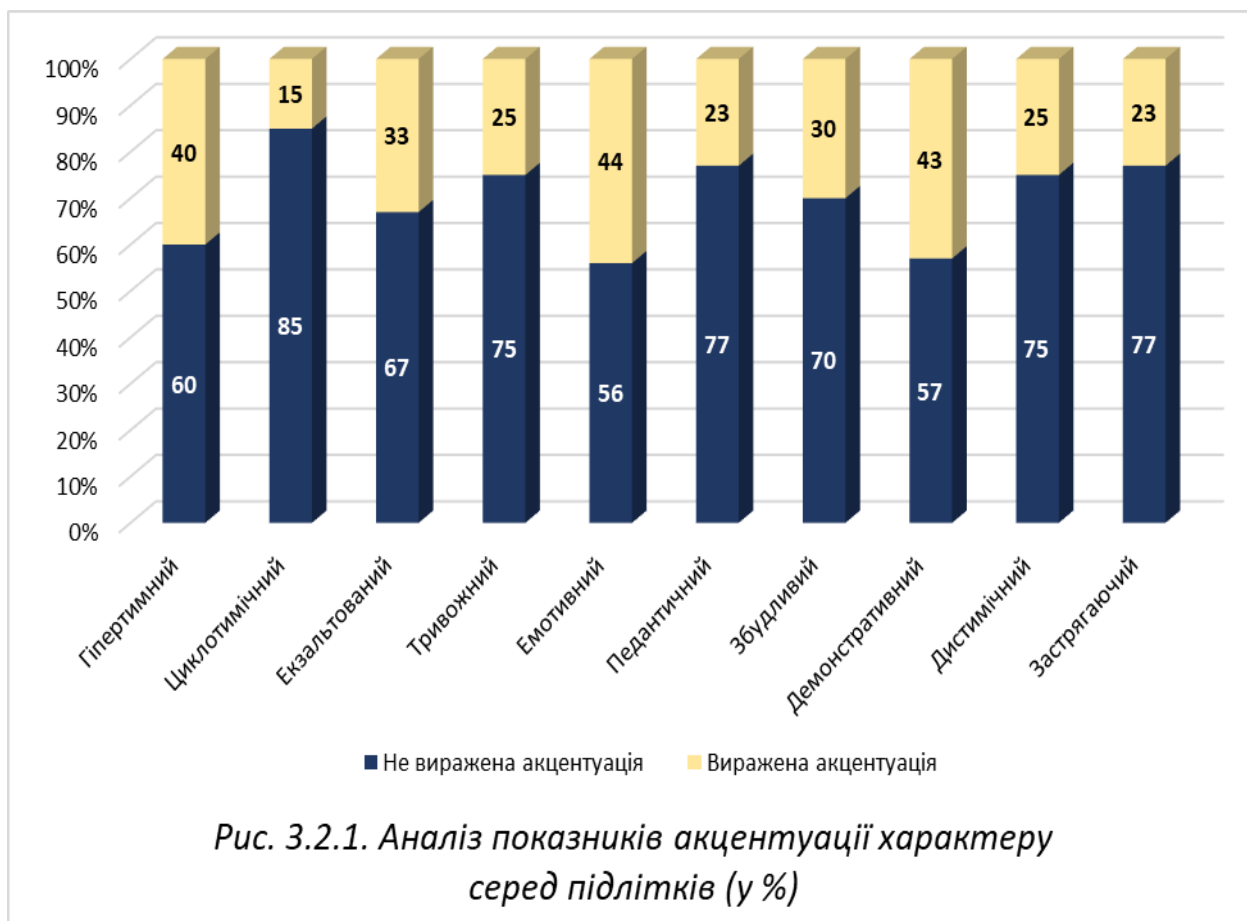
Емпіричне дослідження розпочалося з аналізу вираженості акцентуацій характеру серед підлітків, що дало змогу визначити індивідуально-психологічні передумови виникнення агресивної поведінки. Для цього використовувалася методика визначення акцентуацій характеру за К. Леонгардом і Г. Шмішеком. Отримані результати представлені в таблиці 3.2.1.

Таблиця 3.2.1.

Прояви акцентуацій характеру в підлітковому віці ($n=60$)

Тип акцентуацій характеру	Вираженість показнику			
	Не виражена акцентуація		Виражена акцентуація	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Гіпертимний	36	60	29	40
Циклотимічний	51	85	9	15
Екзальтований	40	67	20	33
Тривожний	45	75	15	25
Емотивний	34	56	26	44
Педантичний	46	77	14	23
Збудливий	42	70	18	30
Демонстративний	34	57	26	43
Дистимічний	45	75	15	25
Застрагаючий	46	77	14	23

Для кращої наочності наведемо отримані дані у вигляді рисунку 3.2.1.

Як свідчать діагностичні дані, представлені у таблиці 3.2.1 та на рис. 3.2.1, підліткам у більшій мірі притаманні такі виражені акцентуації характеру: гіпертимний тип (40%), емотивний тип (44%), демонстративний тип (43%), збудливий тип (30%) та екзальтований тип (33%). Натомість менш вираженими виявилися акцентуації, такі як педантичний, тривожний, дистимічний, застрягаючий і циклотимічний типи, частота яких варіюється у межах від 15% до 25% серед респондентів.

Для підлітків, у яких було виявлено виражений гіпертимний тип акцентуації (40% від загальної вибірки), характерна висока емоційна активність, що проявляється у постійному піднесеному настрої, енергійності та прагненні до нових вражень. Ці підлітки зазвичай є ініціативними та відкритими в спілкуванні, легко встановлюють контакти й активно взаємодіють із однолітками. Водночас їм властива імпульсивність і схильність до прийняття швидких, необдуманих рішень. Часто вони недооцінюють можливі ризики своїх дій, що може призводити до конфліктів або неочікуваних наслідків.

Підлітки з гіпертимною акцентуацією демонструють низьку толерантність до монотонності та обмежень, погано переносять одноманітну працю або вимушену ізоляцію. Їхня поведінка нерідко характеризується схильністю до ризику, що може знаходити вираження в ігноруванні правил і норм. Це може створювати певні труднощі в освітньому процесі та міжособистісних стосунках, зокрема з педагогами чи батьками, які очікують від них більшої послідовності та відповідальності.

Їм також властива схильність до розпорошення уваги та незавершення розпочатих справ, що пояснюється їхньою потребою у швидкій зміні діяльності. Така риса може негативно впливати на навчальну діяльність і формування навичок планування та самоконтролю. Водночас вони здатні генерувати багато ідей і проявляти творчий підхід до вирішення завдань, особливо якщо їхній інтерес підтримується зовнішніми факторами чи визнанням з боку оточення.

Респонденти, які мають сформований емотивний різновид акцентуації характеру (44%), характеризуються високою чутливістю та емоційною сприйнятливістю до подій, які відбуваються довкола. Їм притаманне глибоке переживання навіть незначних життєвих ситуацій, що часто супроводжується вираженою емоційною реакцією. Ці підлітки схильні до співчуття, виявляють високу чутливість до потреб інших людей, що робить їх чуйними й відкритими до допомоги. Емотивний тип акцентуації часто проявляється через підвищену вразливість і плаксивість, зокрема у випадках, коли вони стикаються з несправедливістю чи конфліктами. Такі респонденти можуть гостро переживати негативні події та довго зберігати у пам'яті їх емоційний слід. Їхній внутрішній світ багатий на почуття та уявлення, які нерідко стають основою для творчої діяльності, адже вони здатні тонко відчувати та передавати емоційні відтінки.

Підлітки цього типу часто уникають конфліктів і прагнуть зберегти гармонію у стосунках, що може супроводжуватися поступливістю або схильністю до компромісів. Їм важливо отримувати підтримку й розуміння з боку оточення, адже вони болісно реагують на критику або відчуження.

Водночас їхня вразливість може робити їх залежними від зовнішніх оцінок, що впливає на формування самооцінки та впевненості в собі. Емотивний тип акцентуації також може виявлятися у схильності до саморефлексії та аналізу власних переживань, що, з одного боку, сприяє самопізнанню, але з іншого – може призводити до заглиблення у власні проблеми. У соціальній взаємодії такі респонденти часто виявляють теплоту, дружелюбність і прагнуть уникати будь-яких форм агресії або ворожості.

Для 43% осіб підліткового віку властивий демонстративний тип акцентуації характеру. Ці респонденти вирізняються прагненням привертати увагу до своєї особи, бажанням бути в центрі подій та отримувати визнання з боку оточення. Їм характерна висока емоційна активність, артистизм і виразність у поведінці, що іноді може виглядати як перебільшення або театральність. Такі підлітки схильні до фантазування, створення уявних образів та приписування собі неіснуючих заслуг, що нерідко використовується ними для досягнення особистих цілей. Їхні емоції можуть змінюватися швидко і бути поверхневими, однак вони завжди намагаються справляти враження щирості й відкритості. У взаємодії з іншими їм властиве уміння «вживатися в роль», адаптуватися до потреб співрозмовника та демонструвати зовнішню доброзичливість.

Респонденти з демонстративним типом акцентуації часто прагнуть бути лідерами у соціальних групах, однак їхнє керівництво може базуватися більше на харизмі й артистизмі, ніж на реальних управлінських здібностях. Вони можуть використовувати маніпулятивні стратегії, щоб досягти своїх цілей, і потребують постійного підкріплення власної значущості через похвалу та визнання. Водночас такі досліджувані можуть демонструвати недостатню глибину у стосунках, оскільки їхній інтерес часто зосереджений на власному образі й самовираженні. Це може призводити до конфліктів у соціальних взаємодіях, якщо їхні потреби в увазі або лідерстві не задовольняються. Незважаючи на це, демонстративний тип акцентуації нерідко пов'язаний із творчими здібностями, які можуть стати основою для успішної реалізації у мистецькій або громадській діяльності.

Для 33% досліджуваних, які мають ознаки екзальтованого типу акцентуації характеру, характерні яскраво виражена емоційність, схильність до сильних емоційних переживань, а також надмірна чутливість до подій, які їх оточують. Такі підлітки часто переживають емоційні підйоми і спади, що проявляється у їхній поведінці як імпульсивність, зміна настрою або несподівані пориви. Особливістю екзальтованих респондентів є їхня вразливість до зовнішніх стимулів, які можуть викликати в них сильні позитивні чи негативні емоції. Радісні події вони переживають особливо глибоко, тоді як сумні чи трагічні ситуації здатні викликати у них відчай, навіть якщо вони не безпосередньо пов'язані з їхнім життям.

Такі підлітки зазвичай дуже комунікабельні, мають широку мережу соціальних зв'язків і легко встановлюють контакт з іншими. Їхня екзальтованість може проявлятися у захопленнях, які часто змінюються і мають яскраво виражений емоційний характер. Вони можуть бути пристрасно залучені до музики, мистецтва чи інших сфер, які дозволяють висловлювати їхню чуттєву природу. Водночас такі риси можуть ставати причиною емоційного вигорання або надмірного навантаження на їхню психіку. Вразливість до негативних емоційних впливів може знижувати їхню стресостійкість, а часта зміна емоційного стану іноді заважає їм у досягненні стабільності у навчанні чи соціальних стосунках. Незважаючи на це, їхній темперамент і емоційність можуть бути джерелом творчого потенціалу та інновацій у різних сферах діяльності.

Також, 30% представників підліткового віку характеризується збудливим типом акцентуації характеру, для якого властива підвищена імпульсивність, схильність до конфліктів та нетерпимість до оточуючих. Такі респонденти часто демонструють емоційні спалахи, які супроводжуються роздратованістю та відкритим вираженням невдоволення. Їхня поведінка нерідко обумовлена моментальними емоційними реакціями, які вони погано контролюють. Особливістю цього типу є схильність до прямолінійного і навіть агресивного вираження своїх почуттів та думок. Вони легко піддаються зовнішнім подразникам, що викликають в них роздратування або агресію, особливо в

умовах соціального тиску або фрустрації. Такі підлітки часто виявляють схильність до різких змін настрою, відчуття невдоволення чи навіть ворожості до навколишнього світу.

Водночас збудливий тип акцентуації може виявлятися у підвищеній активності у вирішенні завдань, які вимагають фізичної енергії або швидких рішень. Такі підлітки часто проявляють ініціативу в умовах, коли необхідно діяти негайно, але можуть мати труднощі у ситуаціях, які вимагають тривалої концентрації або самоконтролю. Хоча збудливість часто стає джерелом конфліктів, вона також може сприяти формуванню навичок відстоювання своєї позиції, якщо підліток навчиться регулювати власну емоційну сферу. Таким чином, своєчасна робота з цим типом акцентуації може сприяти розвитку стресостійкості та самоконтролю.

Циклотимічний тип акцентуації характеру, виявлений у 15% досліджуваних підлітків, проявляється у змінюваності настрою, що безпосередньо впливає на їхню поведінку та взаємодію з оточенням. У періоди піднесення вони демонструють енергійність, ініціативність та високий рівень соціальної активності, тоді як у фазах спаду настрою характерна замкнутість, пасивність і схильність до самокритики. Такі респонденти мають нерівномірну працездатність, залежну від емоційного стану.

Тривожний тип акцентуації характеру, що зафіксований у 25% досліджуваних, характеризується підвищеною чутливістю до негативних впливів, невпевненістю у власних силах і схильністю до уникання складних ситуацій. Підлітки з таким типом часто відчувають страх перед оцінкою, сором'язливість та емоційну напруженість. Водночас вони прагнуть уникати конфліктів і знаходити підтримку у близьких чи авторитетних для них осіб.

Педантичний тип акцентуації характеру, виявлений у 23% респондентів, відзначається підвищеною організованістю, скрупульозністю у виконанні завдань та схильністю до перфекціонізму. Такі підлітки часто вагаються у прийнятті рішень, уникають поспіху та імпульсивності. Їхня сумлінність і відповідальність можуть супроводжуватися труднощами у пристосуванні до змін або нестандартних ситуацій.

Дистимічний тип акцентуації характеру, характерний для 25% досліджуваних підлітків, проявляється у переважно зниженому емоційному фоні, схильності до песимізму та замкненості. Такі респонденти часто уникають активних соціальних взаємодій, вважають за краще проводити час на самоті або в обмеженому колі близьких людей. Вони відзначаються серйозністю, схильністю до самоаналізу, але водночас демонструють пасивність і нерішучість у складних ситуаціях.

Застрагаючий тип акцентуації характеру, який виявлений у 23% підлітків, характеризується стійкістю емоційних переживань, схильністю до тривалих обмірковувань образ чи невдач. Такі підлітки зазвичай вразливі до критики, проявляють завищені амбіції і вразливість до несправедливості. Водночас їхня наполегливість та цілеспрямованість у досягненні мети можуть бути позитивним фактором за сприятливих умов, але в разі негативних впливів вони можуть стати надмірно незговірливими чи навіть конфліктними.

Узагальнення отриманих результатів дає підстави стверджувати, що у структурі акцентуацій характеру підлітків домінують типи, пов'язані з підвищеною емоційною реактивністю, експресивністю та спрямованістю на соціальну взаємодію, зокрема гіпертимний, емотивний, демонстративний і екзальтований. Це свідчить про емоційну насиченість підліткового віку, високу чутливість до соціальних впливів і значущість міжособистісних стосунків для формування поведінкових стратегій. Водночас наявність у частини вибірки акцентуацій, пов'язаних із тривожністю, зниженим настроєм, ригідністю емоційних переживань і підвищеною збудливістю, вказує на неоднорідність психологічного функціонування підлітків і різний ступінь сформованості механізмів саморегуляції.

3.3. Місце агресивності в структурі девіантності підлітків

Серед основних особистісних рис, які набувають особливого значення в підлітковому віці, особливе місце посідають агресивність, імпульсивність і схильність до асоціальних вчинків. Ці прояви формують базу для девіантної

поведінки, яка характеризує значну частину підлітків. Також виявляється схильність до нечесної поведінки, соціальної ізоляції та невпевненості у власних силах, що часто є наслідком кризових явищ у період становлення особистості. Через брак життєвого досвіду та соціальних навичок підлітки демонструють різноманітні форми девіантної поведінки, особливо в міжособистісних контактах і навчальній діяльності.

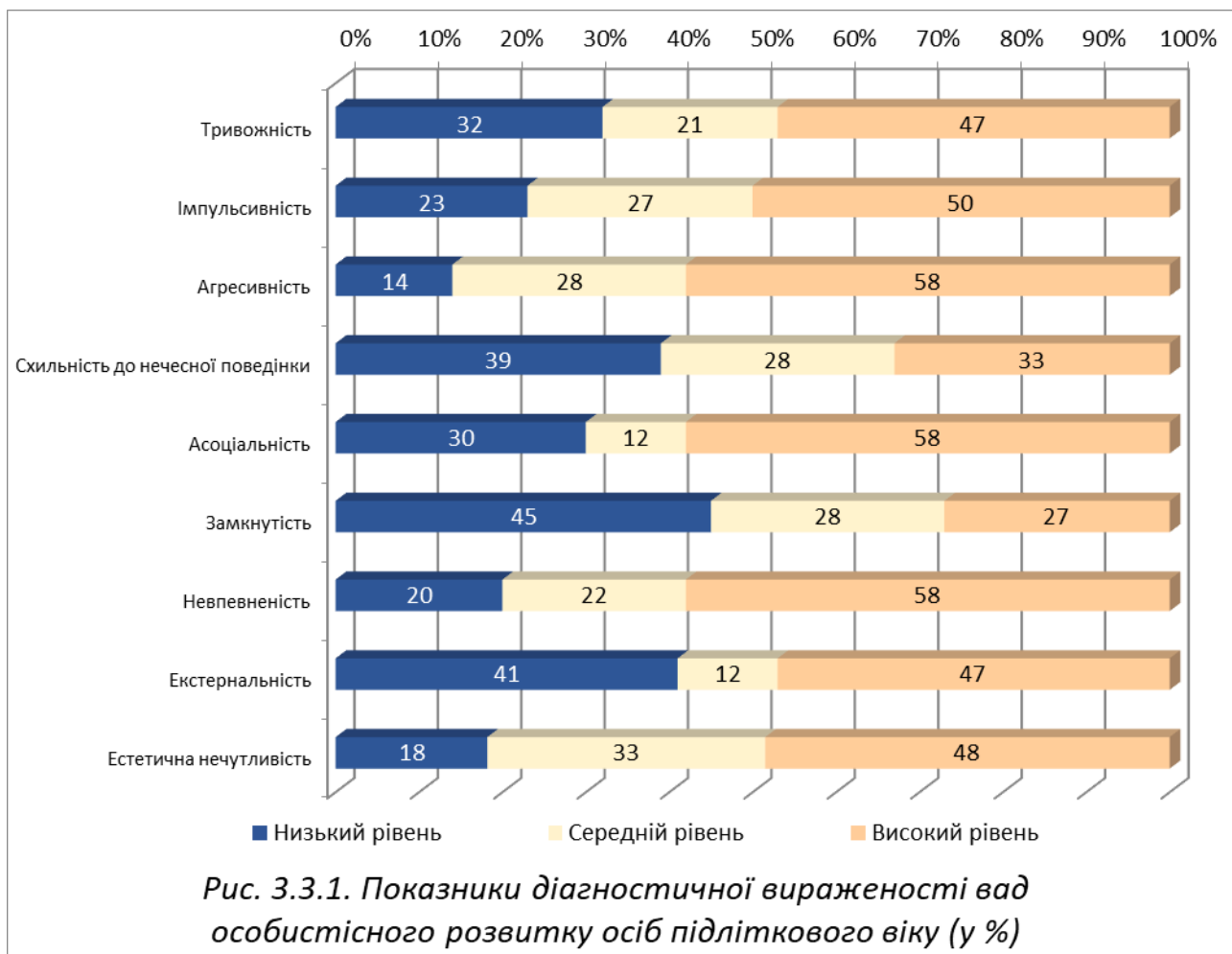
У межах нашого дослідження результати оцінки девіантності підлітків через аналіз їхніх особистісних особливостей були отримані за допомогою методики «Діагностика вад особистого розвитку (ДВОР)» (за З. С. Карпенко, модифікація В. О. Киричука). Дані, що характеризують специфіку особистісного розвитку підлітків і вираженість девіантних проявів, представлені у таблиці 3.3.1.

Таблиця 3.3.1.

Особливості індивідуальних характеристик осіб підліткового віку (n=60)

Особистісні риси підлітків	Ступінь вираженості					
	Низький		Середній		Високий	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Тривожність	19	32	13	21	28	47
Імпульсивність	14	23	16	27	30	50
Агресивність	8	14	17	28	35	58
Схильність до нечесної поведінки	23	39	17	28	20	33
Асоціальність	18	30	7	12	35	58
Замкнутість	27	45	17	28	16	27
Невпевненість	14	20	13	22	35	58
Екстернальність	25	41	7	12	28	47
Естетична нечутливість	11	18	20	33	29	48

На рис. 3.3.1 подано співвідношення рівнів вираженості особистісних вад у підлітків.

Згiдно з даними, наведеними на рис. 3.3.1., пiдлiткам найбільш властивi такi особистiснi характеристики, як агресивнiсть, асоцiальнiсть та невпевненiсть у собі. Трохи рiдше у них проявляються тривожнiсть, iмпульсивнiсть, екстернальнiсть та естетична нечутливiсть. Найменшого вираження отримали показники замкнутостi, а також схильнiсть до нечесної поведiнки.

Високий рiвень агресивностi, який виявлено у 58% опитаних, свiдчить про значну схильнiсть цiєї частини досліджуваних до емоцiйних спалахів, конфлiктностi та можливої ворожостi до оточуючих. Цi школярi демонструють поведiнку, що може мати виражений деструктивний характер, включаючи вербальну або фiзичну агресiю. Для 28% респондентiв, якi мають середнiй рiвень агресивностi, характерна помiрна емоцiйна реакцiя, що залежить вiд зовнiшнiх обставин. Цi пiдлiтки можуть проявляти агресивну поведiнку в умовах сильного стресу або провокуючих ситуацiй, однак зазвичай здатнi

контролювати свої емоції в більшості соціальних взаємодій. Низький ступінь агресивності, який виявлений у 14% досліджуваних, свідчить про домінування стриманості та емоційного самоконтролю. Такі школярі рідко вступають у конфлікти, віддають перевагу мирним шляхам вирішення непорозумінь і, зазвичай, уникають ситуацій, що можуть спровокувати агресивну реакцію.

Також для 58% осіб респондентів характерна асоціальна поведінка, що засвідчує недостатнє формування у них вищих соціальних почуттів, а також схильність до ігнорування етичних норм соціальної взаємодії. Такі підлітки часто нехтують своїми обов'язками, можуть не виконувати обіцянок і прагнуть до задоволення власних бажань без обмежень. Їхня поведінка характеризується гедоністичною мотивацією, несприйняттям критики, ворожістю до оточення, мінливістю емоцій та бажань, що варіюються від бурхливих переживань до нудьги і роздратування. Егоїзм, нескромність і прагнення до застосування силових методів вирішення конфліктів також є поширеними рисами цих школярів.

Середній рівень асоціальності, характерний для 12% підлітків, вказує на менш виражені прояви такої поведінки. Ці респонденти можуть демонструвати деякі ознаки девіантної спрямованості, однак вони частіше залишаються в межах соціально прийнятних норм і залежать від впливу оточення чи ситуаційних факторів. Низький рівень асоціальності, притаманний 30% опитаних, свідчить про їхню соціальну адаптованість і дотримання загальноприйнятих правил. Ці підлітки зазвичай відповідальні, соціально орієнтовані та прагнуть уникати конфліктів чи поведінки, яка суперечить нормам суспільства.

Для 58% досліджуваних характерний високий рівень невпевненості, що проявляється у заниженій самооцінці, сором'язливості, відсутності віри у власні можливості та схильності уникати ризикованих чи складних ситуацій. Такі учні часто демонструють залежність від думки оточуючих, вагання при прийнятті рішень і страх перед можливими помилками. Невпевненість зазвичай супроводжується емоційною нестабільністю та підвищеною тривожністю, що

обмежує їхню здатність адаптуватися до складних соціальних і навчальних ситуацій.

Середній рівень невпевненості, який виявлено у 22% респондентів, вказує на помірний ступінь прояву цієї риси. Такі школярі можуть відчувати невпевненість у певних ситуаціях, але здатні долати ці труднощі за умови підтримки з боку оточення або позитивного досвіду. У них нерідко спостерігається коливання між впевненістю у своїх силах і сумнівами, що залежить від контексту і характеру завдань. Низький рівень невпевненості, притаманний 20% опитаних, свідчить про їхню здатність ефективно долати перешкоди, приймати самостійні рішення та виявляти наполегливість у досягненні поставлених цілей. Такі респонденти відрізняються впевненістю у собі, адекватною самооцінкою і здатністю встановлювати продуктивні соціальні контакти.

Для половини (50%) респондентів характерний високий рівень імпульсивності. Ці підлітки демонструють швидку реакцію на подразники, часто діють необдуманно, керуючись раптовими емоціями. Вони нерідко порушують правила, не замислюючись про наслідки своїх дій, і схильні до конфліктів у міжособистісних стосунках. Висока імпульсивність також виявляється у частій зміні рішень, нестабільності інтересів і прагненнях, а також у труднощах з концентрацією уваги та контролем власної поведінки.

Середній рівень імпульсивності, що спостерігається у 27% опитуваних, вказує на помірний прояв цієї риси. Такі учні можуть інколи демонструвати нестриманість у поведінці, однак здатні контролювати себе у більшості ситуацій. Їхня імпульсивність, як правило, залежить від характеру зовнішніх обставин і не є стабільною рисою. Для 23% підлітків характерний низький рівень імпульсивності. Ці респонденти, як правило, демонструють здатність до зважених рішень, обдуманих дій і добре контролюють свої емоційні реакції. Вони вирізняються розважливістю, стійкістю до впливу зовнішніх подразників і схильністю до ретельного аналізу ситуації перед прийняттям рішення.

Для 48% підлітків притаманний високий рівень естетичної нечутливості, що виявляється у байдужості до мистецтва, природи та творчості. Вони рідко

проявляють інтерес до естетичних аспектів навколишнього світу, уникають сприйняття краси або гармонії, часто зосереджуючись лише на утилітарних аспектах свого оточення. Середній ступінь естетичної нечутливості, що спостерігається у 33% опитаних, свідчить про вибірковий інтерес до естетичних явищ. Ці школярі іноді виявляють зацікавленість у мистецтві чи природі, однак не прагнуть активно залучатися до творчої діяльності або отримувати естетичне задоволення. Лише 18% респондентів демонструють низький рівень естетичної нечутливості. Такі учні чутливі до краси, полюбляють твори мистецтва та природи, виявляють здатність отримувати радість від естетичного досвіду.

Високий рівень тривожності характерний для 47% респондентів. Ці підлітки постійно переживають напруження, очікують негативних подій і часто відчувають невпевненість у своїх діях. Їм важко адаптуватися до нових обставин, що супроводжується відчуттям страху та непевності. У 21% школярів спостерігається середній ступінь тривожності. Вони зазвичай поведуться спокійно, однак у стресових ситуаціях чи складних взаємодіях можуть проявляти занепокоєння. Низький рівень тривожності зафіксовано у 32% опитаних. Ці підлітки відзначаються впевненістю у собі, емоційною стабільністю та здатністю швидко оговтатися після стресових подій. Їх спокій та врівноваженість сприяють ефективному вирішенню життєвих завдань і стабільній адаптації до змін.

У 47% підлітків відзначено високий ступінь екстернальності, що виявляється у схильності пояснювати свої невдачі чи успіхи зовнішніми обставинами, такими як випадковість або дії інших людей. Такі респонденти часто не беруть на себе відповідальність за власні дії, покладаючись на зовнішні фактори, що може впливати на їхню здатність до самоконтролю. Середній рівень екстернальності, зафіксований у 12% школярів, свідчить про їхню здатність частково усвідомлювати роль своїх рішень, хоча вони можуть вважати зовнішні умови важливим чинником успіху чи поразки. Ці учні здатні критично оцінювати ситуацію, але все ще схильні перекладати відповідальність на інших. Низький рівень екстернальності, який спостерігається у 41% опитаних, характеризує підлітків, які вірять у власний контроль над подіями

свого життя. Вони зазвичай відповідальні, ініціативні та виявляють готовність брати на себе обов'язки, що сприяє формуванню їх самостійності.

Схильність до нечесної поведінки з високим рівнем вираження зафіксовано у 33% респондентів. Ці підлітки можуть використовувати обман або маніпуляції для досягнення своїх цілей. Така поведінка часто обумовлена бажанням уникнути відповідальності або отримати особисту вигоду. Середній рівень цієї риси, властивий 28% школярів, вказує на епізодичний прояв нечесності, яка здебільшого є реакцією на складні обставини або зовнішній тиск. Такі підлітки зазвичай визнають соціальні норми, однак у певних ситуаціях можуть відступати від них. Низький ступінь схильності до нечесної поведінки виявлено у 39% опитаних. Ці учні чесні, відкриті, дотримуються моральних принципів і прагнуть будувати стосунки на довірі та взаємній повазі.

Замкнутість із високим ступенем вираження спостерігається у 27% підлітків. Вона проявляється у відчуженості, небажанні встановлювати нові контакти та прагненні уникати соціальних взаємодій. Такі респонденти часто віддають перевагу самотності або вузькому колу знайомих. Середній рівень замкнутості зафіксовано у 28% школярів. Це свідчить про вибірковість у взаємодіях, коли підлітки встановлюють контакти лише за певних умов. Вони здатні бути відкритими в дружніх стосунках, але уникають спілкування з малознайомими людьми. Низький ступінь замкнутості, виявлений у 45% респондентів, свідчить про їхню товариськість, відкритість до нових знайомств і бажання брати активну участь у колективній діяльності.

Таким чином, серед особистісних вад осіб підліткового віку найбільш виявлені асоціальність, агресивність та непевненість у собі, які демонструють високий рівень вираженості серед більшості респондентів. Ці характеристики значною мірою впливають на соціальні взаємодії підлітків, їхнє ставлення до обов'язків та здатність дотримуватися загальноприйнятих норм. Менш вираженими, але також значущими є риси імпульсивності, естетичної нечутливості, екстернальності та тривожності. Найменш характерними для

підлітків є замкнутість і схильність до нечесної поведінки, які спостерігаються у меншій частині респондентів.

3.4. Особливості агресивних проявів у девіантних підлітків

У процесі емпіричного дослідження було приділено увагу вивченню специфіки агресивної поведінки підлітків, зокрема її форм і рівнів вираженості. Аналіз отриманих даних дозволив визначити ключові характеристики агресивності респондентів, які стали основою для подальшого дослідження її впливу на прояви девіантної поведінки та соціальні взаємодії.

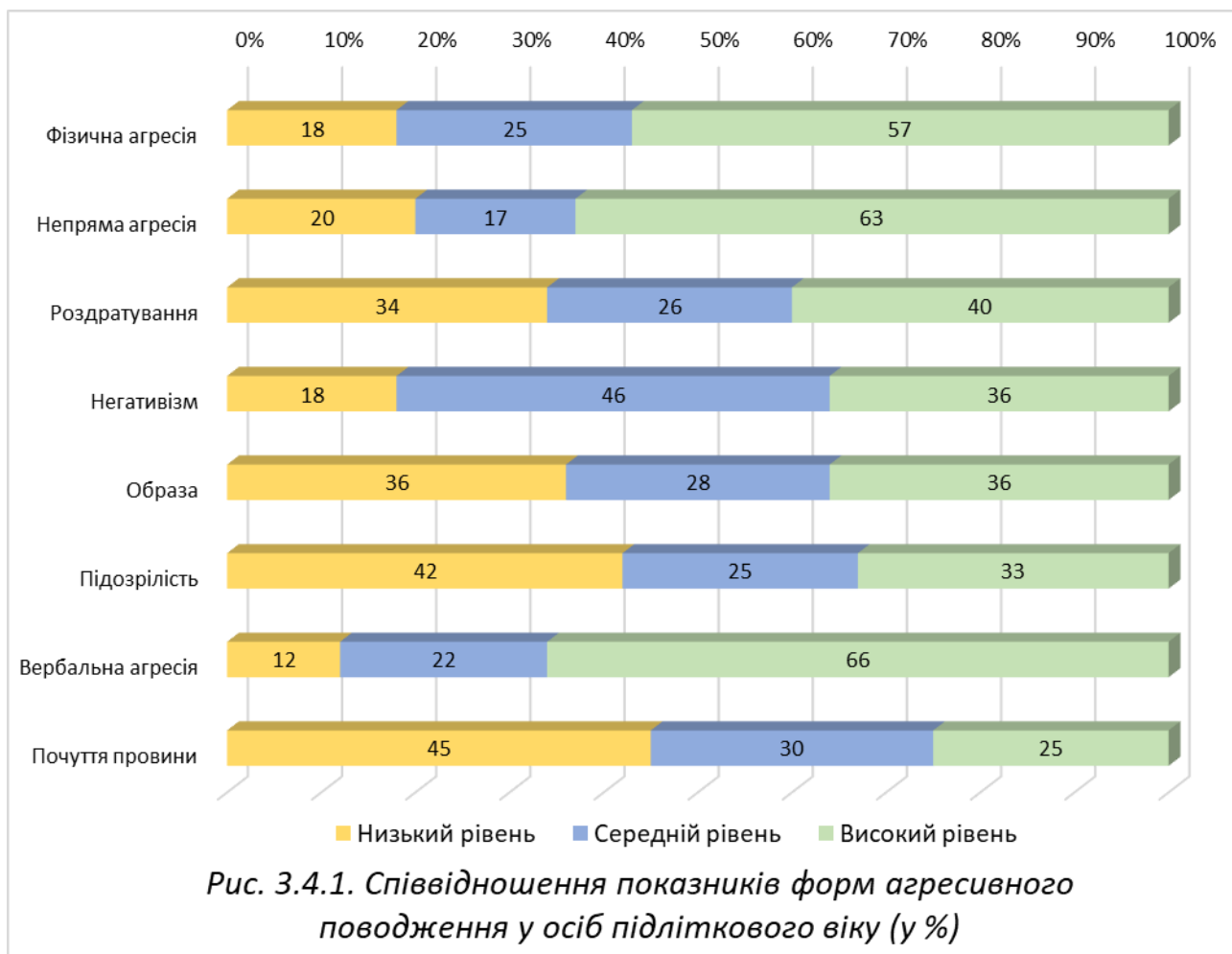
За підсумками дослідження, проведеного за методикою діагностики показників та форм агресії (за А. Бассом – А. Даркі, адаптація А. К. Осницького), було виявлено низку закономірностей агресивної поведінки підлітків, які узагальнено й представлено у таблиці 3.4.1.

Таблиця 3.4.1.

Прояви агресивності в осіб підліткового віку ($n=60$)

Форми прояву агресії	Рівень вираження агресивності					
	низький		середній		високий	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Фізична агресія	11	18	15	25	34	57
Непряма агресія	12	20	10	17	38	63
Роздратування	20	34	16	26	24	40
Негативізм	11	18	27	46	22	36
Образа	22	36	17	28	22	36
Підозрілість	25	42	15	25	20	33
Вербальна агресія	7	12	13	22	40	66
Почуття провини	27	45	18	30	15	25

Для кращої наочності представимо отримані показники агресивного поведіння у підлітковому віці за допомогою гістограми (рис. 3.4.1).

Як свідчать дані рис. 3.4.1, фізична агресія займає помітне місце у структурі агресивної поведінки підлітків: у 57% респондентів зафіксовано високий рівень, що вказує на схильність до прямого силового реагування в конфліктних ситуаціях. Така тенденція може бути пов'язана з недостатнім розвитком навичок контролю імпульсів і перевагою безпосередніх поведінкових реакцій у відповідь на фрустрацію. Середній рівень фізичної агресії мають 25% досліджуваних, що свідчить про використання фізичних форм впливу переважно в умовах інтенсивного емоційного напруження. Низький рівень виявлено у 18% підлітків, які, як правило, уникають фізичних сутичок і частіше обирають інші способи реагування на міжособистісні труднощі.

Порівняно з фізичною, непряма агресія є ще більш поширеною формою прояву негативних емоцій. Високий рівень спостерігається у 63% респондентів, що відображає орієнтацію на опосередковані способи вираження ворожості, зокрема через іронію, плітки або пасивно-агресивні дії. Такий стиль поведінки

дозволяє зберігати зовнішню соціальну прийнятність, водночас реалізуючи внутрішнє напруження. У 17% підлітків непряма агресія має середній рівень, тобто проявляється ситуативно і не є стабільною характеристикою поведінки. Низькі показники зафіксовано у 20% вибірки, що свідчить про відсутність тенденції до прихованих форм конфліктної взаємодії.

Прояви роздратування характеризуються значною поширеністю у вибірці, при цьому високий рівень зафіксовано у 40% підлітків, що свідчить про схильність до швидких емоційних реакцій у відповідь на незначні або повторювані подразники. Така особливість може бути пов'язана з труднощами саморегуляції та високою чутливістю до фруструвальних ситуацій у міжособистісній взаємодії. У 26% респондентів виявлено середній рівень роздратування, який проявляється переважно в умовах перевтоми, навчального навантаження або конфліктів з однолітками. Низькі показники притаманні 34% підлітків, що вказує на кращу здатність контролювати емоційні реакції та зберігати відносну поведінкову стриманість у напружених обставинах.

Негативізм у структурі агресивної поведінки виявляється досить виразно: високий рівень зафіксовано у 36% підлітків, що проявляється у стійкій схильності до опору вимогам дорослих і заперечення соціальних норм як способу самоствердження. Така форма реагування може виконувати функцію захисту автономії в умовах підвищеного контролю або переживання несправедливості. У 46% респондентів негативізм має середній рівень, що свідчить про ситуативний характер протестних реакцій, які виникають переважно у конфліктних або емоційно напружених обставинах. Лише 18% досліджуваних демонструють низький рівень негативізму, що вказує на більшу готовність до прийняття правил і співпраці з оточенням.

Показник образливості розподілився таким чином, що частки низького і високого рівнів є однаковими й становлять по 36%, тоді як середній рівень зафіксовано у 28% підлітків. Високі значення можуть свідчити про схильність до накопичення емоційної напруги, переживання почуття несправедливості та формування стійких негативних установок щодо оточення. За середнього рівня образливість проявляється епізодично і зазвичай пов'язана з конкретними

міжособистісними ситуаціями. Низькі показники, своєю чергою, вказують на більшу емоційну стійкість та здатність швидше відновлювати внутрішню рівновагу після конфліктів або образ.

Підозрілість як форма агресивної налаштованості меншою мірою домінує у вибірці, однак високий рівень виявлено у 33% респондентів, що свідчить про тенденцію до недовіри, очікування прихованої загрози та насторожене ставлення до намірів інших людей. У 25% підлітків зафіксовано середній рівень, що може відображати вибіркиму настороженість, залежну від контексту взаємодії. Найбільша частка припадає на низький рівень – 42%, що вказує на переважання відкритого стилю спілкування і схильність сприймати соціальне оточення як відносно безпечне.

Вербальна агресія посідає провідне місце у структурі агресивної поведінки підлітків. Високий рівень зафіксовано у 66% респондентів, що проявляється у схильності до словесних конфліктів, підвищеного тону, образливих висловлювань і різких форм відстоювання власної позиції. Такий спосіб реагування може виступати основним каналом розрядки емоційної напруги у міжособистісних ситуаціях. У 22% досліджуваних вербальна агресія має середній рівень і проявляється переважно в умовах сильного емоційного напруження або конфлікту. Низький рівень характерний для 12% підлітків, які частіше використовують стриманіші та більш конструктивні способи комунікації навіть у складних ситуаціях.

Почуття провини має переважно невисоку вираженість у значній частині вибірки: у 45% підлітків зафіксовано низький рівень, що може свідчити про відсутність стійкої тенденції до самозвинувачення та про здатність відносно швидко відновлювати емоційний стан після помилок або конфліктних ситуацій. У 30% респондентів цей показник перебуває на середньому рівні й проявляється у вибіркиму переживанні відповідальності залежно від значущості подій та соціального контексту. Водночас у 25% досліджуваних спостерігається високий рівень почуття провини, що може вказувати на схильність до інтерпретації складних ситуацій через призму власної відповідальності, підвищену самокритичність і внутрішню напруженість, які

здатні посилювати емоційне навантаження та ускладнювати психологічну саморегуляцію.

Узагальнення отриманих результатів свідчить про те, що в структурі агресивної поведінки підлітків переважають вербальні та непрямі форми прояву агресії, а також високі показники фізичної агресії, що вказує на значну напруженість емоційної сфери та труднощі у конструктивному розв'язанні міжособистісних конфліктів. Поряд із цим поширеність негативізму, роздратування та образливості відображає схильність частини вибірки до опозиційної поведінки й накопичення негативних емоцій у відповідь на фрустраційні впливи середовища. Водночас наявність значної частки підлітків із низькими рівнями підозрливості та фізичної агресії, а також із помірно вираженим почуттям провини свідчить про збереження потенціалу до саморегуляції й соціально прийнятних способів реагування у частини респондентів.

3.5. Специфіка прояву акцентуацій характеру у підлітків з вираженою агресивністю

Формування проявів агресивності у підлітків із девіантною поведінкою зумовлене сукупністю детермінант, які ми детально аналізували у теоретичному розділі дослідження. До таких детермінант відносяться соціальні взаємодії підлітків, умови сімейного виховання, а також особливості їх особистісних характеристик, включно із системою цінностей та потенційними гіперздібностями. Особливу увагу заслуговують характерологічні особливості підлітків, серед яких акцентуації характеру відіграють провідну роль у формуванні схильності до агресивного поведіння.

Для перевірки припущення про зв'язок між акцентуаціями характеру та агресивністю підлітків було використано узагальнений показник вираженості агресивної поведінки, сформований на основі результатів за окремими формами агресії, зокрема фізичною, непрямую та вербальною. Саме ці різновиди агресії виявилися найбільш поширеними у вибірці, що зумовило доцільність їх

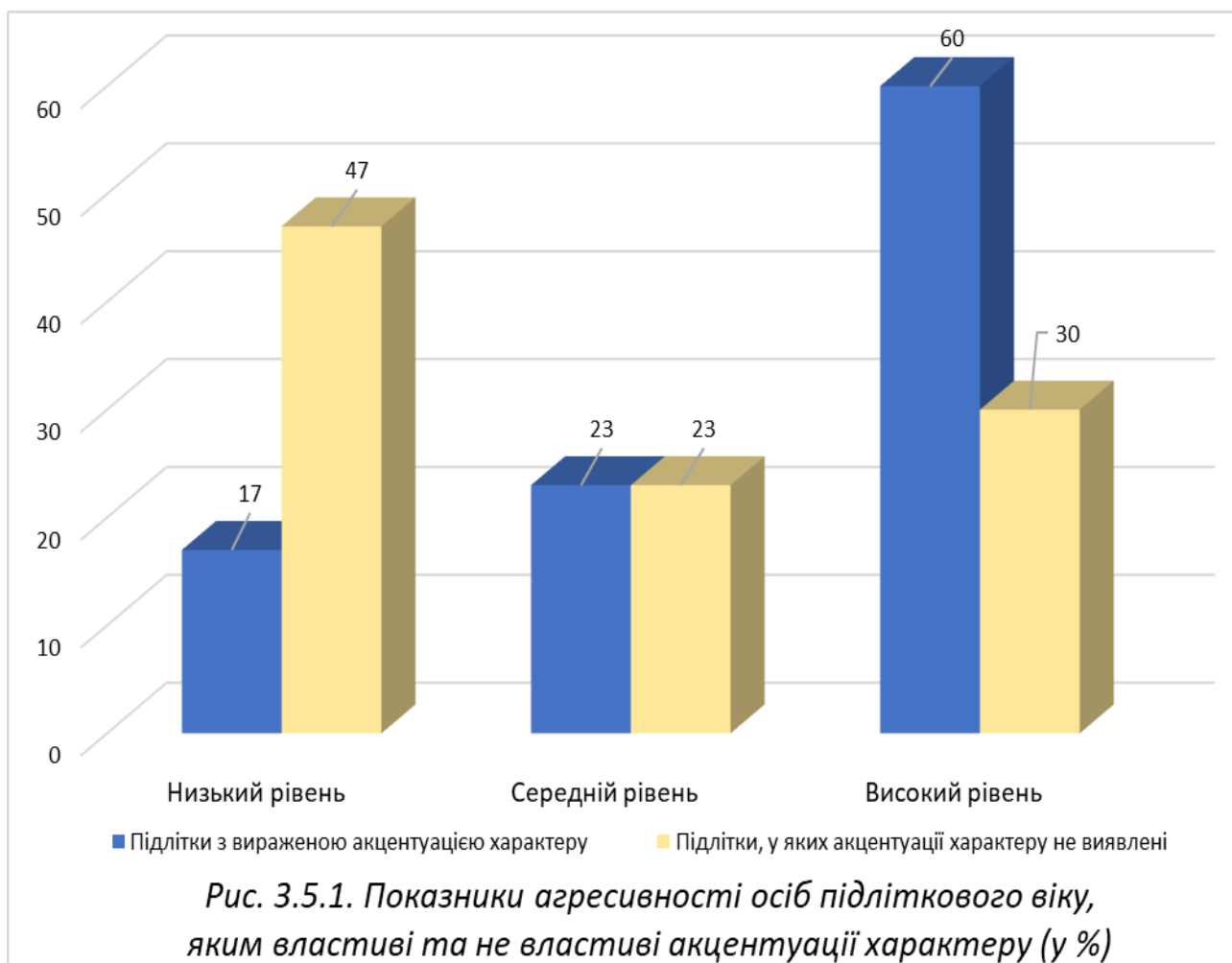
урахування при визначенні загального рівня агресивності. Для порівняння було виділено групи підлітків із вираженими акцентуаціями характеру та тих, у кого акцентуації не виявлені. Узагальнені результати подано в таблиці 3.5.1.

Таблиця 3.5.1.

Ступені прояву агресивності підлітків залежно від вираженості акцентуацій характеру (n=60)

Досліджувані	Рівень прояву агресивності					
	Низький		Середній		Високий	
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Підлітки з вираженою акцентуацією характеру	5	17	7	23	18	60
Підлітки, у яких акцентуації характеру не виявлені	14	47	7	23	9	30

Отримане співвідношення даних наведено для наочності на рис. 3.5.1.

Як можемо побачити з рис. 3.5.1, серед підлітків із вираженими акцентуаціями характеру спостерігається значна схильність до агресивної поведінки. Більшість із них (60%) демонструють високий рівень агресивності, що відображає їхню тенденцію до імпульсивного та деструктивного реагування в різних соціальних ситуаціях. Такі підлітки часто проявляють активну фізичну, вербальну або непрямую агресію, яка може бути спрямована на оточуючих або себе. Середній рівень агресивності відзначений у 23% респондентів цієї групи. Це вказує на те, що хоча ці підлітки не завжди поводяться агресивно, вони схильні до конфліктності в певних обставинах, зокрема в умовах стресу чи загрози. Низький рівень агресивності притаманний лише 17% досліджуваних із акцентуаціями характеру, що свідчить про їхню відносно високу соціальну адаптованість і здатність контролювати свої емоційні реакції.

У підлітків, у яких акцентуації характеру не виявлені, ситуація істотно відрізняється. Майже половина цієї групи (47%) демонструє низький рівень агресивності, що є ознакою їхньої емоційної стабільності та конструктивної поведінки в соціумі. Третина респондентів (30%) має високий рівень агресивності, що вказує на наявність окремих чинників, які сприяють агресивним проявам навіть за відсутності акцентуацій характеру. Середній рівень агресивності виявлено у 23% представників цієї категорії, що свідчить про потенційно конфліктний, але контрольований характер їхньої поведінки.

Для визначення статистичної значущості відмінностей у проявах агресивної поведінки серед підлітків із вираженими акцентуаціями характеру та тих, у кого ці акцентуації відсутні, був застосований критерій χ^2 -Пірсона. Проведений аналіз виявив, що обчислене значення критерію дорівнює 14,27, що суттєво перевищує критичні значення χ^2 для заданого рівня значущості: 5,991 при $p < 0,05$ і 9,210 при $p < 0,01$, за ступенем свободи $k=2$. Це дозволяє зробити висновок про наявність статистично значущих відмінностей у рівнях агресивності між зазначеними групами респондентів.

Отримані результати підкреслюють, що підлітки з вираженими акцентуаціями характеру демонструють вищий рівень агресивності, ніж їхні ровесники без акцентуацій. Це може бути пов'язано з тим, що акцентуації

зумовлюють підвищену емоційну чутливість, імпульсивність та специфічну манеру реагування на стресові чи соціально складні ситуації. Такі риси можуть сприяти виникненню агресивної поведінки як засобу адаптації або компенсації внутрішніх труднощів.

Проаналізуємо рівень агресивності підлітків із різними типами акцентуацій характеру, представлений у таблиці 3.5.2.

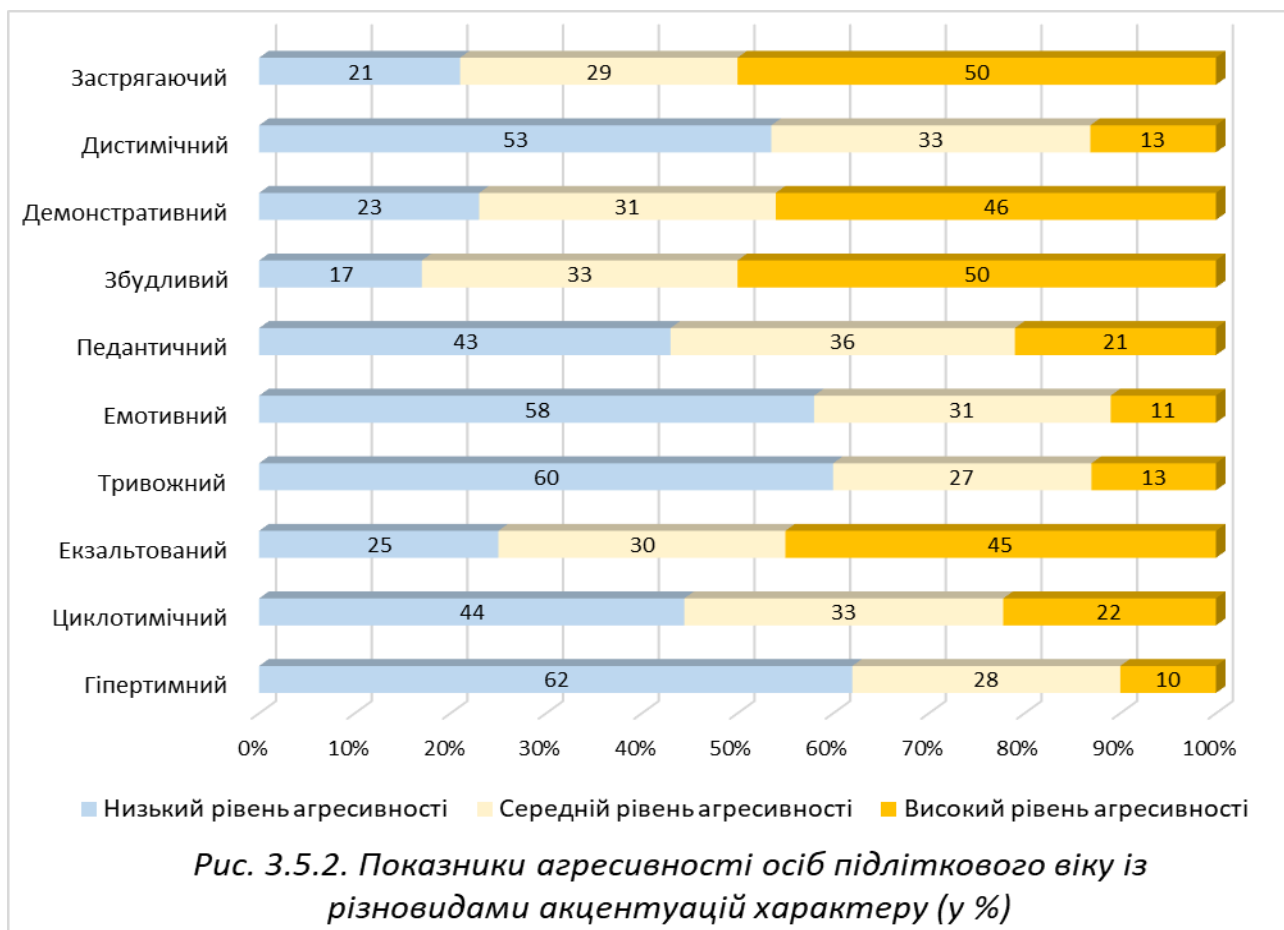
Таблиця 3.5.2.

Особливості прояву агресивності у підлітків із різними акцентуаціями

Тип акцентуації	Рівень прояву агресивності						Разом	
	Низький		Середній		Високий			
	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
Гіпертимний	18	62	8	28	3	10	29	100
Циклотимічний	4	44	3	33	2	22	9	100
Екзальтований	5	25	6	30	9	45	20	100
Тривожний	9	60	4	27	2	13	15	100
Емотивний	15	58	8	31	3	11	26	100
Педантичний	6	43	5	36	3	21	14	100
Збудливий	3	17	6	33	9	50	18	100
Демонстративний	6	23	8	31	12	46	26	100
Дистимічний	8	53	5	33	2	13	15	100
Застрягаючий	3	21	4	29	7	50	14	100

На рисунку 3.5.2. наведено графічне відображення всіх варіантів прояву агресивності серед підлітків із різними типами акцентуацій характеру.

Дані рис. 3.5.2. засвідчують, що підлітки із застрягаючою акцентуацією характеру (50% із них мають високий рівень агресивності) вирізняються значною схильністю до фіксації на негативних переживаннях, образливістю та злопам'ятністю. Ці риси обумовлюють часті вияви агресивної поведінки, спрямованої на захист власної гідності та задоволення домагань. Їх агресія часто має ригідний характер: будь-який конфлікт, що викликає у них почуття несправедливості чи образи, здатний надовго залишатися в їхній пам'яті й спонукати до відповідних агресивних дій. Окрім цього, підлітки із застрягаючою акцентуацією можуть демонструвати ворожість навіть у відносинах із близькими, особливо якщо їх очікування щодо них не справдилися.

У респондентів із збудливим типом акцентуації характеру, які у 50% випадків мають високий рівень агресивності, агресивна поведінка є наслідком імпульсивності та емоційної нестабільності. Вони часто не здатні контролювати свої емоції, тому агресія проявляється як раптові спалахи гніву чи роздратування. Їх конфліктність може бути обумовлена прагненням домінувати в групі, що часто супроводжується силовими методами вирішення конфліктів. Такі підлітки нерідко схильні до ризикованих і неетичних вчинків, що погіршує їхні стосунки із соціальним середовищем і сприяє формуванню девіантних моделей поведінки.

Демонстративний тип акцентуації характеру, як свідчать дані, пов'язаний із високим рівнем агресивності у 46% респондентів. Ця агресивність має специфічний характер: вона часто використовується як інструмент для привернення уваги чи встановлення контролю у міжособистісних стосунках. Такі підлітки схильні до маніпуляцій, провокування конфліктів і демонстративних проявів агресії, які спрямовані на досягнення особистих цілей або відстоювання свого еґо. Їхнє прагнення домінувати та бути в центрі уваги

нерідко супроводжується неприйняттям критики та ворожістю до тих, хто не підтримує їхній статус чи позицію.

Серед підлітків із екзальтованим типом акцентуації 45% демонструють високий рівень агресивності. Агресивна поведінка у таких респондентів зумовлена їхньою емоційною нестабільністю, схильністю до швидкої зміни настрою та глибокого переживання будь-яких подій. Вони легко збуджуються і схильні до бурхливих реакцій навіть на незначні подразники. У міжособистісних стосунках це може проявлятися в агресивних діях чи словесних конфліктах, якщо вони відчують, що їхні почуття чи емоції не були зрозумілі чи підтримані. Їхня агресія часто має імпульсивний характер, без продуманих наслідків, і є віддзеркаленням їхньої загальної емоційної напруги.

На противагу, більшість опитуваних із гіпертимною акцентуацією характеру (62%) демонструють низький рівень агресивності. Їхня життєрадісність, доброзичливість і соціальна активність сприяють уникненню конфліктів та формуванню просоціальної поведінки. Ці підлітки легко знаходять спільну мову з іншими, прагнуть залагоджувати конфлікти через мирний діалог і активно підтримують дружнє оточення. Агресивні реакції у них трапляються рідко, і переважно вони пов'язані з імпульсивністю в емоційно напружених ситуаціях.

Більшість респондентів із емотивним типом акцентуації (58%) також характеризуються низьким рівнем агресивності. Їхній глибокий емоційний світ і схильність до співчуття формують стійку миролюбну поведінку. Вони намагаються уникати конфліктів, проявляючи толерантність і розуміння до інших. У разі виникнення непорозумінь ці підлітки прагнуть досягти гармонії, часто пропонуючи шляхи примирення. Агресивні реакції для них є винятковим явищем і виникають здебільшого у відповідь на сильний емоційний подразник.

Підлітки з тривожним типом акцентуації характеру, серед яких 60% виявляють низький рівень агресивності, уникають конфліктів через побоювання за наслідки та невпевненість у своїх можливостях. Їхній страх перед соціальною взаємодією, що може викликати негативну реакцію з боку

оточення, змушує їх обирати захисну поведінку. Такі респонденти часто займають пасивну позицію в конфліктних ситуаціях, намагаючись не провокувати подальших ускладнень. Агресивність у них трапляється рідко й зазвичай проявляється у захисній формі у відповідь на зовнішній тиск.

Більшість респондентів із дистимічним типом акцентуації (53%) демонструють низький рівень агресивності. Їм властивий спокійний, навіть дещо меланхолійний темперамент, що не передбачає активних чи ворожих дій у соціальній взаємодії. Ці підлітки часто занурені у свої думки, схильні до рефлексії та самокритики, що знижує ймовірність конфліктних проявів. Їхня агресивність зазвичай не виходить за рамки словесного висловлювання невдоволення, якщо взагалі має місце.

Переважає більшість підлітків із педантичним типом акцентуації (43%) також характеризується низьким рівнем агресивності. Їхні стриманість і схильність до ретельного аналізу ситуації дозволяють уникати імпульсивних і необдуманих вчинків, пов'язаних із агресією. Вони віддають перевагу конструктивному вирішенню конфліктів і прагнуть діяти у межах соціально прийнятних норм. Агресивність може проявлятися у вигляді підвищеного занепокоєння чи роздратування, але такі реакції, як правило, мають слабку інтенсивність і швидко згасають.

Статистично значущі результати порівняння проявів агресії, визначені за критерієм χ^2 -Пірсона, наведено в таблиці 3.5.3.

Таблиця 3.5.3.

Статистичні показники χ^2 -Пірсона щодо відмінностей у проявах агресивності та акцентуацій характеру серед підлітків

Тип акцентуації	χ^2 -емпіричне	Рівень значущості
Гіпертимний	22.04	-
Екзальтований	27.05	0,05
Тривожний	35.10	0,01
Емотивний	23.04	-
Збудливий	30.24	0,01
Демонстративний	20.11	-
Дистимічний	34.69	0,01

Аналіз результатів χ^2 -критерію Пірсона засвідчив наявність статистично значущих відмінностей у розподілі рівнів агресивності залежно від типу акцентуації характеру підлітків. Отримані дані вказують на те, що характерологічні особливості особистості пов'язані зі специфікою проявів агресивної поведінки, визначаючи інтенсивність та форми реагування у міжособистісних взаємодіях і конфліктних ситуаціях.

Статистично значущі відмінності у розподілі рівнів агресивності встановлено для екзальтованого типу акцентуації ($\chi^2 = 27,05$; $p \leq 0,05$). Це свідчить про нерівномірний розподіл низьких, середніх і високих рівнів агресивності серед підлітків із даним типом характеру. Переважання серед них високих показників агресивності може бути пов'язане з емоційною нестабільністю, інтенсивністю афективних реакцій та схильністю до різких поведінкових відповідей на міжособистісні подразники, що підвищує ймовірність агресивних проявів у ситуаціях фрустрації або емоційного напруження.

Достовірні відмінності також виявлено для збудливого типу акцентуації ($\chi^2 = 30,24$; $p \leq 0,01$), що вказує на тісний зв'язок між імпульсивністю, низьким рівнем самоконтролю та схильністю до агресивних форм поведінки. У підлітків із цим типом характеру частіше представлені високі рівні агресивності, що може пояснюватися домінуванням безпосередніх емоційних реакцій над раціональною оцінкою ситуації, а також труднощами у гальмуванні поведінкових імпульсів у конфліктних обставинах.

Статистично значущі розбіжності зафіксовано й у групі підлітків із тривожним типом акцентуації ($\chi^2 = 35,10$; $p \leq 0,01$). Отримані результати свідчать про те, що рівень агресивності у таких респондентів істотно варіює, що може бути пов'язано з внутрішнім напруженням, накопиченням тривоги та можливістю переходу від пасивних форм реагування до захисної або реактивної агресії в ситуаціях психологічного тиску. Таким чином, агресивність у цій групі може мати не стільки наступальний, скільки компенсаторно-захисний характер.

Крім того, значущі відмінності виявлено за дистимічним типом акцентуації ($\chi^2 = 34,69$; $p \leq 0,01$), що вказує на неоднорідність проявів

агресивності серед підлітків зі зниженим емоційним фоном і схильністю до внутрішньої замкненості. У частини таких респондентів агресивність може проявлятися у формі прихованої ворожості, накопичення негативних емоцій і зрідка – у різких поведінкових реакціях, що зумовлює варіативність рівнів агресивності в межах цієї групи.

Водночас за гіпертимним ($\chi^2 = 22,04$; $p > 0,05$), емотивним ($\chi^2 = 23,04$; $p > 0,05$) та демонстративним ($\chi^2 = 20,11$; $p > 0,05$) типами акцентуацій статистично значущих відмінностей у розподілі рівнів агресивності не виявлено. Це свідчить про те, що для цих типів характеру агресивна поведінка не є стабільно пов'язаною з характерологічними особливостями, а її прояви можуть більше залежати від ситуативних чинників, соціального контексту та індивідуального досвіду міжособистісних взаємодій, ніж від самого типу акцентуації.

Отже, дослідницька гіпотеза була підтверджена. Дійсно, результати дослідження засвідчили, що сучасним підліткам притаманний високий рівень агресивності, який є визначальним компонентом їхньої девіантної поведінки. Було встановлено, що агресивні прояви підлітків, зокрема фізична, вербальна та непряма агресія, часто супроводжуються порушенням соціальних норм і асоціальними діями. Крім того, отримані дані підтвердили суттєвий вплив акцентуацій характеру на формування девіантних тенденцій. Зокрема, такі акцентуації, як збудливий, демонстративний, застрягаючий і екзальтований типи, мають тісний зв'язок із високим рівнем агресивності, що підкреслює їхню роль у деструктивних формах поведінки підлітків. Це підтверджує припущення, що індивідуально-психологічні особливості особистості є значущими детермінантами агресивності та девіантності в підлітковому віці.

Висновки до третього розділу

За результатами проведеного емпіричного дослідження визначено, що підліткам із девіантною поведінкою переважно властиві такі виражені акцентуації характеру, як гіпертимний, емотивний, демонстративний, збудливий та екзальтований типи.

Для досліджуваних із вираженою гіпертимною акцентуацією характеру притаманний підвищений настрій, енергійність, активність і потреба у спілкуванні. Вони легко встановлюють контакти, проявляють ініціативність, але часто діють імпульсивно, нехтуючи можливими наслідками. Ці респонденти прагнуть до нових вражень, погано переносять монотонність і можуть проявляти схильність до ризикованої поведінки.

Досліджувані з емотивним типом акцентуації характеризуються високою емоційною чутливістю та вразливістю. Їм властиве глибоке співпереживання, схильність до саморефлексії та сильна реакція на несправедливість або конфлікти. Водночас вони прагнуть уникати суперечок і підтримувати гармонійні стосунки, що робить їх залежними від зовнішніх оцінок і схильними до переживань через невдачі. Для підлітків із демонстративною акцентуацією характерна потреба бути в центрі уваги, артистизм, емоційність і прагнення до домінування. Вони нерідко використовують маніпулятивні стратегії для досягнення своїх цілей, що може провокувати конфлікти з однолітками чи дорослими. У соціальних стосунках вони прагнуть визнання і часто демонструють надмірну емоційність.

Збудливий тип акцентуації проявляється у схильності до імпульсивних дій, підвищеної емоційної збудливості та конфліктності. Такі респонденти легко піддаються впливу зовнішніх подразників, що викликає часті спалахи роздратування або агресії. Водночас їхній темперамент може сприяти активності у вирішенні складних завдань, але унеможлиблює довготривалу концентрацію. Для підлітків із екзальтованим типом акцентуації характерна надмірна емоційність, схильність до сильних переживань і швидка зміна настрою. Їхня поведінка часто визначається імпульсивними рішеннями, а емоційна нестабільність може спричиняти труднощі у взаємодії з однолітками або дорослими.

Було встановлено, що серед особистісних характеристик підлітків найбільш вираженими є агресивність, асоціальність і невпевненість у собі. Ці риси займають ключову позицію в структурі девіантної поведінки, визначаючи особливості взаємодії досліджуваних із соціальним середовищем.

Агресивність, яка виявлена на високому рівні у більшій половині вибірки, характеризується схильністю до конфліктів, емоційними спалахами та ворожістю до оточення. Ця риса проявляється у вербальній, фізичній або непрямій формі, створюючи значні бар'єри для конструктивної міжособистісної взаємодії. Висока агресивність часто супроводжується імпульсивністю, що ускладнює здатність підлітків контролювати свої емоції та дії.

Асоціальність, притаманна також більшості досліджуваних, проявляється у байдужості до соціальних норм, гедоністичній мотивації та ігноруванні етичних правил. Такі підлітки часто демонструють мінливість емоцій, несприйняття критики та схильність до силових методів вирішення конфліктів. Їхня поведінка відображає недостатнє формування вищих соціальних почуттів і прагнення до самозадоволення за будь-яких умов.

Невпевненість у собі, виявлена у переважній частині респондентів, проявляється у низькій самооцінці, сором'язливості та високому рівні тривожності. Ці підлітки часто уникають ризикованих ситуацій, демонструють емоційну нестабільність та значну залежність від зовнішніх оцінок. Невпевненість значною мірою впливає на соціальну адаптацію, ускладнюючи взаємодію з ровесниками й дорослими.

Дещо рідше у досліджуваних підлітків проявляються такі риси, як імпульсивність, естетична нечутливість, екстернальність і тривожність. Ці характеристики не завжди мають ключовий вплив на девіантну поведінку, але можуть суттєво її ускладнювати у критичних ситуаціях. Найменш вираженими особистісними характеристиками виявилися замкнутість та схильність до нечесної поведінки, що свідчить про їхнє менше значення у формуванні загальної структури девіантності серед досліджуваних.

Таким чином, найбільш значущими рисами, що визначають девіантну поведінку підлітків, є агресивність, асоціальність і невпевненість у собі. Їхній вплив підсилюється супутніми особистісними характеристиками, що вимагає цілеспрямованої роботи для їхньої психологічної корекції.

Щодо форм прояву агресивної поведінки, було виявлено, що найбільш поширеними формами серед підлітків є вербальна та непрямая агресія, які

свідчать про схильність досліджуваних до конфліктів, грубих висловлювань та маніпулятивної поведінки. Підлітки з високими показниками цих форм агресії часто використовують такі стратегії для досягнення власних цілей або висловлення невдоволення. Їхня агресивність спрямована як на ровесників, так і на дорослих. Фізична агресія, характерна для більш як половині досліджуваних, проявляється у схильності до застосування сили як засобу вирішення конфліктів. Ця форма агресії є найбільш деструктивною, адже призводить до значного порушення соціальних норм і правил. Прояви роздратування і негативізму свідчать про емоційну нестабільність підлітків і їхню готовність до протесту проти соціальних очікувань. Підлітки з високими показниками негативізму демонструють систематичний опір правилам і нормам, що є типовим для девіантної поведінки.

Показники підозрілості та образливості підкреслюють, що значна частина підлітків схильна до недовіри, очікування ворожих дій від інших і тривалого накопичення негативних емоцій. Ці риси можуть стати основою для формування стійких девіантних тенденцій. Високий рівень почуття провини вказує на те, що деякі підлітки схильні до самокритики та самозвинувачення, що може супроводжуватися внутрішніми конфліктами. Водночас більшість досліджуваних демонструє низький або середній рівень цього почуття, що свідчить про недостатньо розвинуте усвідомлення відповідальності за власну поведінку.

Було визначено, що підлітки з вираженими акцентуаціями характеру демонструють значно вищий рівень агресивності порівняно з їхніми ровесниками, у яких такі акцентуації не виявлені. Особливо виражений високий рівень агресивності серед підлітків із застрягаючою, збудливою, демонстративною та екзальтованою акцентуаціями характеру. Для цієї групи характерні імпульсивність, емоційна нестабільність та схильність до деструктивної поведінки. Зокрема, підлітки із застрягаючим типом часто демонструють тривале утримання негативних емоцій, які можуть провокувати спалахи агресії. Респонденти зі збудливим типом схильні до раптових емоційних спалахів і конфліктності, що ускладнює їхні соціальні взаємодії.

Демонстративний тип акцентуації, хоч і спрямований переважно на привернення уваги, нерідко проявляється у вигляді агресивних дій для досягнення особистих цілей. Для підлітків з екзальтованим типом агресивність має імпульсивний характер і часто супроводжується бурхливими емоційними реакціями.

Натомість підлітки з гіпертимною, емотивною, тривожною та дистимічною акцентуаціями характеру в переважній більшості демонструють низький рівень агресивності. Вони схильні до миролюбної поведінки, емоційної стриманості та конструктивного вирішення конфліктів. Їхній спокійний та доброзичливий характер сприяє уникненню агресивних дій у складних соціальних ситуаціях.

Результати статистичних обрахунків із застосуванням χ^2 -критерію Пірсона свідчать про наявність системних відмінностей у розподілі рівнів агресивності залежно від типу акцентуації характеру підлітків. Отримані значення вказують, що інтенсивність агресивних проявів не є випадковою і пов'язана з особливостями емоційно-вольової регуляції та характерологічною структурою особистості. Найбільш виражені статистично значущі відмінності зафіксовано для екзальтованого, збудливого, тривожного та дистимічного типів акцентуацій. Це дає підстави розглядати саме ці типи як найбільш чутливі до формування агресивних форм реагування. Для збудливого й екзальтованого типів характерним є переважання високих рівнів агресивності, що може бути пов'язано з імпульсивністю, інтенсивними емоційними реакціями та труднощами гальмування поведінкових імпульсів. У тривожних і дистимічних підлітків агресивність частіше має реактивний характер і може формуватися як відповідь на накопичення внутрішнього напруження, страху або фрустрації, що зумовлює варіативність рівнів агресивних проявів у межах цих груп.

Отже, гіпотеза дослідження була підтверджена. Дійсно, результати дослідження засвідчили, що сучасним підліткам притаманний високий рівень агресивності, який є визначальним компонентом їхньої девіантної поведінки. Було встановлено, що агресивні прояви підлітків, зокрема фізична, вербальна та непряма агресія, часто супроводжуються порушенням соціальних норм і

асоціальними діями. Крім того, отримані дані підтвердили суттєвий вплив акцентуацій характеру на формування девіантних тенденцій. Зокрема, такі акцентуації, як збудливий, демонстративний, застрягаючий і екзальтований типи, мають тісний зв'язок із високим рівнем агресивності, що підкреслює їхню роль у деструктивних формах поведінки підлітків. Це підтверджує припущення, що індивідуально-психологічні особливості особистості є значущими детермінантами агресивності та девіантності в підлітковому віці.

ВИСНОВКИ

За підсумками вивчення агресивної поведінки як прояву девіантності в підлітковому віці сформульовано такі висновки.

1. Проведений теоретичний аналіз дозволив встановити, що підлітковий період є одним із найбільш напружених етапів особистісного розвитку, у межах якого відбуваються суттєві трансформації у системі взаємин із соціальним оточенням. Саме в цей час формується специфічне психологічне новоутворення – почуття дорослості, яке проявляється у прагненні підлітка до самостійності, автономії та визнання з боку значущих дорослих і ровесників. Усвідомлення себе як окремої, самостійної особистості зумовлює зміну способів взаємодії з навколишнім середовищем і підвищує чутливість до соціальних оцінок.

Психічний розвиток підлітка характеризується значною залежністю самоставлення від зовнішнього схвалення, перебудовою ціннісних орієнтацій, посиленням інтересу до соціальних ролей і прагненням до здобуття нового життєвого досвіду. Усе це реалізується передусім у сфері інтимно-особистісного спілкування, яке виступає провідною діяльністю в підлітковому віці та створює умови для активного освоєння соціальних норм, правил і моделей поведінки. У процесі взаємодії з однолітками підлітки перевіряють межі дозволеного, формують уявлення про прийнятні та неприйнятні способи самоствердження, а також накопичують досвід соціальної взаємодії, що безпосередньо впливає на становлення їхньої особистості.

Агресивна поведінка розглядається як один із проявів девіантності, що виражається у відхиленні від усталених соціальних і морально-правових вимог. У цьому контексті норма виступає як результат суспільних уявлень про допустимі способи поведінки відповідно до соціальних ролей та очікувань, які забезпечують стабільність і передбачуваність соціального життя. Агресивні дії характеризуються систематичністю, тривалістю та повторюваністю порушень прийнятих правил, що супроводжується проявами соціальної дезадаптації та негативною оцінкою з боку оточення. Водночас агресивність не ототожнюється з психічною патологією, хоча за несприятливих умов може поєднуватися з клінічними формами порушень поведінки.

У структурі агресивної поведінки можуть бути представлені різні форми активності, спрямовані на заподіяння шкоди іншій людині, зокрема фізичні та вербальні дії. До спектра агресивних проявів належать пряма фізична агресія, опосередковані форми ворожих дій, дратівливість, негативізм, образливість, підвищена підозрілість, що коливається від настороженості до переконаності у ворожих намірах з боку інших, а також словесні напади. Окрему небезпеку становлять аутоагресивні тенденції, які можуть реалізовуватися у формі самоушкоджень або суїцидальної поведінки та свідчать про глибокі внутрішні конфлікти й порушення емоційної регуляції.

Формування агресивності як складової девіантної поведінки зумовлюється сукупністю соціальних та індивідуально-психологічних передумов. До соціальних чинників належать негативні впливи мікросоціального середовища, соціальна стигматизація, поширення моделей насильницької поведінки в інформаційному просторі, а також орієнтація на норми референтних груп. Вагоме значення мають особливості сімейних взаємин, стиль батьківського виховання, емоційна дистанція або, навпаки, надмірний контроль, а також досвід насильства чи емоційного знехтування, які здатні формувати стійкі деструктивні способи реагування.

Індивідуально-психологічні передумови агресивної поведінки пов'язані з особливостями нервової системи, рівнем емоційної стійкості, характеристиками самосвідомості, перебудовою мотиваційної сфери та змінами у системі цінностей. Значну роль відіграє накопичений негативний досвід міжособистісної взаємодії, який може закріплювати у підлітка уявлення про агресію як ефективний спосіб досягнення цілей або захисту власної позиції. Процеси самореалізації та пошуку соціальної ідентичності нерідко супроводжуються підвищеною чутливістю до фрустрації, що додатково підсилює ризик агресивних реакцій у складних життєвих ситуаціях.

Отже, агресивна поведінка підлітків як прояв девіантності формується внаслідок взаємодії багатьох взаємопов'язаних чинників, які охоплюють як умови соціального середовища, так і внутрішні психологічні механізми розвитку особистості. Саме комплексний характер детермінації агресивності

зумовлює необхідність системного підходу до її вивчення, діагностики та подальшої профілактики в межах психологічної та педагогічної практики.

2. Для дослідження агресивності як складової девіантної поведінки в підлітковому віці доцільним є використання комплексу психодіагностичних методик, який дозволяє охопити поведінкові, емоційні та особистісні аспекти прояву агресії. Обраний інструментарій спрямований на фіксацію різних форм агресивних реакцій, а також на виявлення характерологічних і регулятивних особливостей, що можуть виступати психологічними передумовами конфліктної та дезадаптивної поведінки. Такий підхід створює можливість не лише кількісно оцінити інтенсивність агресивних проявів, а й простежити їх зв'язок із внутрішніми особистісними характеристиками підлітків.

Для визначення типів акцентуацій характеру застосовано опитувальник «Акцентуації характеру», який дає змогу виявити характерологічні особливості, що можуть впливати на спосіб емоційного реагування та поведінку в міжособистісних ситуаціях. Методика «Діагностика вад особистісного розвитку» використана для оцінювання таких психологічних характеристик, як імпульсивність, тривожність, соціальна дезадаптація та особливості самоконтролю, які можуть виступати чинниками ризику формування агресивних форм поведінки. Для детального аналізу структури агресивності застосовано методику А. Басса – А. Даркі, що дозволяє диференціювати окремі форми агресії, зокрема фізичну, непрямую та вербальну, а також оцінити рівень ворожості як показник напруженості міжособистісних стосунків.

Поєднання зазначених методик забезпечує багатовимірний аналіз агресивної поведінки як результату взаємодії характерологічних рис, емоційної регуляції та соціально-психологічних чинників. Такий методичний комплекс дозволяє виявити типові поєднання особистісних характеристик, що підвищують імовірність агресивних реакцій у фруструвальних або конфліктних ситуаціях, а також простежити варіативність форм агресії залежно від типу акцентуації характеру.

3. За результатами проведеного емпіричного дослідження визначено, що підліткам із девіантною поведінкою переважно властиві такі виражені

акцентуації характеру, як гіпертимний, емотивний, демонстративний, збудливий та екзальтований типи.

Для досліджуваних із вираженою гіпертимною акцентуацією характеру притаманний підвищений настрій, енергійність, активність і потреба у спілкуванні. Вони легко встановлюють контакти, проявляють ініціативність, але часто діють імпульсивно, нехтуючи можливими наслідками. Ці респонденти прагнуть до нових вражень, погано переносять монотонність і можуть проявляти схильність до ризикованої поведінки.

Досліджувані з емотивним типом акцентуації характеризуються високою емоційною чутливістю та вразливістю. Їм властиве глибоке співпереживання, схильність до саморефлексії та сильна реакція на несправедливість або конфлікти. Водночас вони прагнуть уникати суперечок і підтримувати гармонійні стосунки, що робить їх залежними від зовнішніх оцінок і схильними до переживань через невдачі. Для підлітків із демонстративною акцентуацією характерна потреба бути в центрі уваги, артистизм, емоційність і прагнення до домінування. Вони нерідко використовують маніпулятивні стратегії для досягнення своїх цілей, що може провокувати конфлікти з однолітками чи дорослими. У соціальних стосунках вони прагнуть визнання і часто демонструють надмірну емоційність.

Збудливий тип акцентуації проявляється у схильності до імпульсивних дій, підвищеної емоційної збудливості та конфліктності. Такі респонденти легко піддаються впливу зовнішніх подразників, що викликає часті спалахи роздратування або агресії. Водночас їхній темперамент може сприяти активності у вирішенні складних завдань, але унеможлиблює довготривалу концентрацію. Для підлітків із екзальтованим типом акцентуації характерна надмірна емоційність, схильність до сильних переживань і швидка зміна настрою. Їхня поведінка часто визначається імпульсивними рішеннями, а емоційна нестабільність може спричиняти труднощі у взаємодії з однолітками або дорослими.

Було встановлено, що серед особистісних характеристик підлітків найбільш вираженими є агресивність, асоціальність і невпевненість у собі. Ці

риси займають ключову позицію в структурі девіантної поведінки, визначаючи особливості взаємодії досліджуваних із соціальним середовищем.

Агресивність, яка виявлена на високому рівні у більшій половині вибірки, характеризується схильністю до конфліктів, емоційними спалахами та ворожістю до оточення. Ця риса проявляється у вербальній, фізичній або непрямій формі, створюючи значні бар'єри для конструктивної міжособистісної взаємодії. Висока агресивність часто супроводжується імпульсивністю, що ускладнює здатність підлітків контролювати свої емоції та дії.

Асоціальність, притаманна також більшості досліджуваних, проявляється у байдужості до соціальних норм, гедоністичній мотивації та ігноруванні етичних правил. Такі підлітки часто демонструють мінливість емоцій, несприйняття критики та схильність до силових методів вирішення конфліктів. Їхня поведінка відображає недостатнє формування вищих соціальних почуттів і прагнення до самозадоволення за будь-яких умов.

Невпевненість у собі, виявлена у переважній частині респондентів, проявляється у низькій самооцінці, сором'язливості та високому рівні тривожності. Ці підлітки часто уникають ризикованих ситуацій, демонструють емоційну нестабільність та значну залежність від зовнішніх оцінок. Невпевненість значною мірою впливає на соціальну адаптацію, ускладнюючи взаємодію з ровесниками й дорослими.

Дещо рідше у досліджуваних підлітків проявляються такі риси, як імпульсивність, естетична нечутливість, екстернальність і тривожність. Ці характеристики не завжди мають ключовий вплив на девіантну поведінку, але можуть суттєво її ускладнювати у критичних ситуаціях. Найменш вираженими особистісними характеристиками виявилися замкнутість та схильність до нечесної поведінки, що свідчить про їхнє менше значення у формуванні загальної структури девіантності серед досліджуваних.

Таким чином, найбільш значущими рисами, що визначають девіантну поведінку підлітків, є агресивність, асоціальність і невпевненість у собі. Їхній вплив підсилюється супутніми особистісними характеристиками, що вимагає цілеспрямованої роботи для їхньої психологічної корекції.

Щодо форм прояву агресивної поведінки, було виявлено, що найбільш поширеними формами серед підлітків є вербальна та непрямая агресія, які свідчать про схильність досліджуваних до конфліктів, грубих висловлювань та маніпулятивної поведінки. Підлітки з високими показниками цих форм агресії часто використовують такі стратегії для досягнення власних цілей або висловлення невдоволення. Їхня агресивність спрямована як на ровесників, так і на дорослих. Фізична агресія, характерна для більш як половині досліджуваних, проявляється у схильності до застосування сили як засобу вирішення конфліктів. Ця форма агресії є найбільш деструктивною, адже призводить до значного порушення соціальних норм і правил. Прояви роздратування і негативізму свідчать про емоційну нестабільність підлітків і їхню готовність до протесту проти соціальних очікувань. Підлітки з високими показниками негативізму демонструють систематичний опір правилам і нормам, що є типовим для девіантної поведінки.

Показники підозрілості та образливості підкреслюють, що значна частина підлітків схильна до недовіри, очікування ворожих дій від інших і тривалого накопичення негативних емоцій. Ці риси можуть стати основою для формування стійких девіантних тенденцій. Високий рівень почуття провини вказує на те, що деякі підлітки схильні до самокритики та самозвинувачення, що може супроводжуватися внутрішніми конфліктами. Водночас більшість досліджуваних демонструє низький або середній рівень цього почуття, що свідчить про недостатньо розвинуте усвідомлення відповідальності за власну поведінку.

Було визначено, що підлітки з вираженими акцентуаціями характеру демонструють значно вищий рівень агресивності порівняно з їхніми ровесниками, у яких такі акцентуації не виявлені. Особливо виражений високий рівень агресивності серед підлітків із застрягаючою, збудливою, демонстративною та екзальтованою акцентуаціями характеру. Для цієї групи характерні імпульсивність, емоційна нестабільність та схильність до деструктивної поведінки. Зокрема, підлітки із застрягаючим типом часто демонструють тривале утримання негативних емоцій, які можуть провокувати

спалахи агресії. Респонденти зі збудливим типом схильні до раптових емоційних спалахів і конфліктності, що ускладнює їхні соціальні взаємодії. Демонстративний тип акцентуації, хоч і спрямований переважно на привернення уваги, нерідко проявляється у вигляді агресивних дій для досягнення особистих цілей. Для підлітків з екзальтованим типом агресивність має імпульсивний характер і часто супроводжується бурхливими емоційними реакціями.

Натомість підлітки з гіпертимною, емотивною, тривожною та дистимічною акцентуаціями характеру в переважній більшості демонструють низький рівень агресивності. Вони схильні до миролюбної поведінки, емоційної стриманості та конструктивного вирішення конфліктів. Їхній спокійний та доброзичливий характер сприяє уникненню агресивних дій у складних соціальних ситуаціях.

Результати статистичних обрахунків із застосуванням χ^2 -критерію Пірсона свідчать про наявність системних відмінностей у розподілі рівнів агресивності залежно від типу акцентуації характеру підлітків. Отримані значення вказують, що інтенсивність агресивних проявів не є випадковою і пов'язана з особливостями емоційно-вольової регуляції та характерологічною структурою особистості. Найбільш виражені статистично значущі відмінності зафіксовано для екзальтованого, збудливого, тривожного та дистимічного типів акцентуацій. Це дає підстави розглядати саме ці типи як найбільш чутливі до формування агресивних форм реагування. Для збудливого й екзальтованого типів характерним є переважання високих рівнів агресивності, що може бути пов'язано з імпульсивністю, інтенсивними емоційними реакціями та труднощами гальмування поведінкових імпульсів. У тривожних і дистимічних підлітків агресивність частіше має реактивний характер і може формуватися як відповідь на накопичення внутрішнього напруження, страху або фрустрації, що зумовлює варіативність рівнів агресивних проявів у межах цих груп.

Отже, гіпотеза дослідження була підтверджена. Дійсно, результати дослідження засвідчили, що сучасним підліткам притаманний високий рівень агресивності, який є визначальним компонентом їхньої девіантної поведінки.

Було встановлено, що агресивні прояви підлітків, зокрема фізична, вербальна та непряма агресія, часто супроводжуються порушенням соціальних норм і асоціальними діями. Крім того, отримані дані підтвердили суттєвий вплив акцентуацій характеру на формування девіантних тенденцій. Зокрема, такі акцентуації, як збудливий, демонстративний, застрягаючий і екзальтований типи, мають тісний зв'язок із високим рівнем агресивності, що підкреслює їхню роль у деструктивних формах поведінки підлітків. Це підтверджує припущення, що індивідуально-психологічні особливості особистості є значущими детермінантами агресивності та девіантності в підлітковому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти / Упорядник О. А. Атемасова. Х. : Вид-во «Ранок», 2010. 176 с. («Бібліотека шкільного психолога»).
2. Адамчук Л.Л. Робота з важковиховуваними дітьми. Шкільному психологу. *Усе для роботи*. 2011. №11. С. 2–17.
3. Апетик Н.М. Психокорекційні техніки як засіб формування адекватного образу-Я і саморегуляції неповнолітніх з поведінковими девіаціями. Чернівці : Рута, 2000. 41 с.
4. Бакалюк О., Олійник Н. Молодь і психоактивні речовини: фактори ризику і захисту. *Психологія і суспільство*. 2011. № 3. С.70-95
5. Баранов В.В., Похлебін І.О. Дослідження автобіографії девіантного підлітка як один з прийомів вивчення його десоціалізації. *Практична психологія та соціальна робота*. 2001. №9. С. 43- 45.
6. Беспалько В. В. Визначення медико-соціальних чинників ризику виникнення наркоманії серед учнів навчальних закладів : метод. рек. Кам'янець-Подільський держ. педагогічний ун-т. Кафедра анатомії і фізіології людини та валеології. Кам'янець-Подільський : Абетка- НОВА, 2002. 19 с.
7. Бондарчук О.І. Психологія девіантної поведінки : курс лекцій. К. : МАУП, 2006. 176 с.
8. Болтівець С. І. Психологічне обґрунтування заходів профілактичної роботи в навчальних закладах з метою профілактики наркоманії, токсикоманії, алкоголізму. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №12. С.56-59.
9. Бочелюк В. Й. Методика та організація наукових досліджень з психології: навч. посібник. К.: Центр учбової літератури, 2008. 136 с.
10. Вікова та педагогічна психологія : навчальний посібник / Олександр Васильович Скрипченко, Любов Василівна Долинська, З.В.Огороднічук та ін.; [2-ге вид.]. К. : Каравела, 2007. 400 с
11. Вінтюк Ю. Узалежнення від комп'ютера: формування і можливості протидії. *Вісник Львівського національного університету*. Львів: ЛНУ імені І. Франка; 2010. Вип.13. С. 215-226.

12. Вольнова Л.М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. [2-ге вид., перероб і доповн.]. К., 2016. 188 с
13. Глоба С.М., Чикурова О.В. Особливості соціальної профілактики підліткової наркотичної залежності. Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу: матеріали Міжн. наук.-практ. конф., м. Полтава, 19-20 квітня 2017р. : у 3 т. Т. 1. К.: Університет «Україна», 2017. С.57-66.
14. Гончарова Н.О. Загальна характеристика ранньої юності. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.Ф. Моргун та інші] ; за ред. К.В. Седих. Полтава : Астроя, 2018. С.43–79.
15. Грановська Р. М. Елементи практичної психології. Київ: 2019. 618 с
16. Гурлева Т.С. Розвиток автономної відповідальності у підлітка : аргументи „за”. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. №9. С.64-68.
17. Железнякова Ю.В. Основні характеристики адиктивної поведінки. *Теорія і практика сучасної психології*. 2016. №2. С.4-8.
18. Журавльова Н. Психологічна допомога підліткам у вирішенні міжособистісних проблем. *Психолог. Шкільний світ*. 2008. № 12. С. 3-9.
19. Зливков В.Л. Дорога змін: ефективне спілкування у кризових умовах життя. Миколаїв, Видавництво «Іліон», 2016. 182 с.
20. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 25.
21. Істратова О. Н. Практикум з дитячої психокорекції. Ігри, вправи, техніки.-Практикум з дитячої психокорекції. Ігри, вправи. Харків: 2020. 185 с.
22. Ківенко Н.В. Девіантна поведінка : сучасна парадигма : [монографія]. Ірпінь : АДПС України, 2002. 240 с.

23. Кіосєва О.В. Мотиваційні предиктори вживання психоактивних речовин молоддю України. *Діагностика та лікування психічних та наркологічних розладів*. 2016. Т.24. Вип.4. С.61-64.
24. Кобзар Б.С. Запобігання відхилень у поведінці школярів. К. : Знання, 2002. 361 с.
25. Ковальов С. В. Психологія сучасної сім'ї. Київ: 2018. 128с
26. Козубовська І.В. Соціальна профілактика девіантної поведінки: корекція відхилень у поведінці важковиховуваних дітей у процесі професійного педагогічного спілкування. Ужгород : Патент, 1998. 195 с.
27. Колесникова О.В. Наркоманія серед підлітків як форма залежної поведінки та її корекція. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2018. №2. С.169-177.
28. Ключко О. О. Соціально-педагогічна профілактика делінквентної поведінки: навчально-методичний комплекс для студентів спеціальностей «Соціальна педагогіка»; «Соціальна робота». Суми : ФОП Цьома С., 2017. 93 с.
29. Короп Ю. Хибні звички та їх профілактика. *Все для вчителя*. 1997. №21 - 22. С. 42-45.
30. Котлова Л.О. Гендерні особливості конфліктних форм поведінки у підлітковому та юнацькому віці. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія і педагогіка*. 2013. №19. С. 95-99.
31. Кравченко О.Д. Психодіагностика особистості підлітка: навчально-методичний посібник. К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. 134 с.
32. Кравчук С.Л. Особливості агресивних проявів дитини залежно від міжособистісних стосунків з батьками. *Вісник Київ. нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка*. 2010. Вип.9. С. 35 – 38.
33. Крамченкова В.О. Взаємозв'язок сімейного функціонування та особистісного розвитку курців. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Випуск 55. 2017. С.48-57.
34. Кривоногова О. В. Психологічні чинники виникнення у підлітків опійної наркоманії та її корекція: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.

психол. наук : спец. 19.00.07 - «педагогічна та вікова психологія». Одеса, 2010. 20 с.

35. Кулагіна І. Ю., Колюцький В. М. Вікова психологія: повний життєвий цикл розвитку людини. Вид. 7-е, .Київ.: 2022. 548 с.

36. Лавріненко В. А. Особливості смислової сфери підлітків із неформальних об'єднань агресивної та романтико-ескапістської спрямованості. *Психологія і особистість*. 2017. № 1. С. 130-145.

37. Литвинчук Л.М., Каськов І.В. Психологічна допомога особам з хімічною залежністю на різних фазах емоційного переживання в процесі реабілітації. *Вісник Національного університету оборони України*. 2018. №1 (49). С.60-67.

38. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. Т. 125. С. 61–64.

39. Максименко С. Д. Актуальні питання профілактики наркоманії. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №10. С.1-3.

40. Максимова Н.Ю. Психологічна профілактика схильності до алкоголю та наркотиків і психокорекційна робота з підлітками групи ризику. *Практична психологія та соціальна робота*. №2 2002. С. 2-4.

41. Максимова Н.Ю., Толстоухова С.В. Соціально-психологічний аспект профілактики адиктивної поведінки підлітків та молоді. К 2000. 200 с

42. Матвієць Л.Г. Сучасні підходи до надання інтегрованої медичної допомоги на первинній ланці особам групи ризику щодо залежності від психоактивних речовин. *Сімейна медицина*. 2019. №5-6 (85-86). С.8-11.

43. Мельничук М.М. Статеві відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. *Молодий вчений. Науковий журнал*. №4 (92) квітень 2021. С. 87-73.

44. Михайлів С.В. Особливості сімейної взаємодії як чинника формування хімічної залежності особистості. *Актуальні проблеми психології. Том XIV. Методологія і теорія психології*. 2020. Вип.3. С.154-164.

45. Михайлишин У.Б., Ільїна В.М. Вплив акцентуацій характеру на агресивноповедінку підлітків. *Теоретичні і практичні проблеми психології та соціальної роботи*. Вип. 2(55). С.83-100.
46. Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. 464 с.
47. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник. К. Академвидав. 2003. 447 с.
48. Оржеховська В.М. Про концепцію превентивного виховання дітей і молоді. *Практична психологія та соціальна робота*. №3 2001. С.8-9.
49. Острогляд Н.В. Вплив сім'ї на розвиток морально-етичних якостей дитини. *Шкільному психологу. Усе для роботи*. 2011. №10. С. 2 - 8.
50. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. Вид. 5-е, .Київ.: Кондор, 2023. 469 с
51. Панок В.Г. Організація антинаркотичної профілактичної роботи в навчальних закладах. Науково-методичні засади діяльності психологічної школи : Навч.-метод. посібник: В 2 т. / За заг. ред. В.Г. Панка, І.І. Цушка. К.: Нікацентр, 2005. Т.2. С. 19-33.
52. Психологія девіантної поведінки: навчальний посібник / уклад. О.Д.Сафін, С.П.Байда. Умань : ВПЦ «Візаві». 2019. 202 с.
53. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н. О. Гончарова, Ю. Л. Горбенко, Ю. І. Калюжна, та ін.] ; за ред. К. В. Седих. Полтава : Астроя, 2018. 342 с.
54. Рева М.М. Особливості життєвої перспективи в підлітковому та юнацькому віці. *Психологія і особистість*. 2015. №2. Ч2. С.126–139.
55. Рибалка В.В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості. К. : Шк. світ, 2009. 128 с.
56. Седих К. В. Психологія взаємодії систем: «сім'я та освітні інституції». Полтава : Довкілля-К, 2008. 228 с.

57. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток: навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. К. : Вид. дім «Слово», 2019. 272 с.
58. Сердюк Н.І. Психологічний супровід формування атракції серед підлітків. *Вісник ХНУ № 1032. Серія «Психологія». Випуск 50. Харків. 2012. С. 82-84.*
59. Сірко З. С. Рольова компетентність як чинник ресоціалізації наркозалежних: програма дослідження. Наукові студії із соціальної та політичної психології. 2018. Вип. 42 (45). С.189-204.
60. . Соціально-психологічні та педагогічні проблеми дезадаптації дітей і підлітків / за ред. Л. І. Міщик, З. Г. Білоусової. Запоріжжя : ЗДУ, 2003. 108 с.
61. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків з акцентуйованими характерами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. Збірник наукових праць. 2018. С. 71–476.*
62. Терещенко Л.А. Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка., Том. X., 2013. С. 96-113.*
63. Тесленко М.М. Дослідження впливу тривожності підлітка на його статусне положення у групі однолітків. *Психологія і особистість. 2016. №2. Ч.1. С.105–115.*
64. Токарева Н.М.Шамне А. В. Основи вікової психології: навчально-методичний посібник. Кривий Ріг, 2013. 283 с
65. Туріщева Л.В. Увага! Особливі діти. X. : Видавнича група «Основа», 2010. 128 с. (Серія «Тренінги у педагогічній практиці»).
66. Фурман А.В. Ідея і зміст професійного методологування: [монографія]. Тернопіль: ТНЕУ, 2016. 378 с.
67. Харченко А.С. Психологічні особливості саморегуляції сучасних підлітків. *Молодий вчений. 2019. Випуск 8 (72) С. 214 – 217.*
68. Харченко А.С., Шевчук В.В. Агресивна поведінка підлітків із розладом психічного розвитку. *Збірник наукових праць ЛОГОС, 2020. С. 95 – 96.*

69. Чайкіна Н.О. Психологічна детермінація поведінки підлітків-правопорушників. *Scientific Journal Virtus Issue # 46, September, 2020.P. 48-51.*
70. Чернецька Ю. Зв'язок соціальних ризиків та життєвих перспектив реабілітованих наркозалежних. *Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки.* 2018. №2 (61). Травень. С.315–319.
71. Чулков О. М., Григорян А.З., Сінча К.А. Типові види залежної поведінки. Клініка, діагностика, лікування [Електронний ресурс] : навч. -метод. посіб. до курсу за вибором «Основи адиктології» для студентів I та II мед. ф - тів, спеціальність «Лікувальна справа», «Педіатрія». Запоріжжя : ЗДМУ, 2017. 126 с. Електронні текст. данні (1 файл: 1,08 МБ).
72. Шестакова О. Криза ідентичності та адиктивна поведінка в юнацькому віці. *Рідна школа.* 2000. № 11. С. 32-34.
73. Шимко В.А., Мельник І.Я. Теоретичний аналіз наукових підходів і концепцій девіантної поведінки особистості у психології. *Правничий вісник Університету «КРОК» / Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК».* Вип. 19. К., 2014. С. 112-118.
74. Штейн Н.Г. Психологічні механізми формування адиктивної особистості. *Вісник Національного університету оборони України.* 2012. № 4 (29). С. 280-285.
75. Юдіна Н.О. Психологічні особливості комунікативного контролю підлітків різної статі. *Молодий вчений.* 2020.6 (82). 48-51.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А. Бланк методики визначення акцентуацій характеру особистості за К. Леонгардом, Г. Шмішеком

Інструкція. Вам пропонується відповісти на 97 питань, що стосуються різних сторін вашої особистості. Поряд з номером питання поставте знак «+» (так), якщо згодні, або «-» (ні), якщо не згодні. Відповідайте швидко, довго не замислюйтеся.

Тестовий матеріал

1. У Вас переважно веселий та безтурботний настрій?
2. Ви чутливі до образ?
3. Чи буває так, що у Вас на очі навертаються сльози в кіно, театрі, бесіді і т.д.?
4. Зробивши щось, Ви сумніваєтесь, чи все зроблено правильно, і не заспокоїтесь доти, доки не переконаєтесь ще раз в тому, що все зроблено правильно?
5. В дитинстві Ви були таким же сміливим, як всі Ваші однолітки?
6. Чи часто у Вас різко змінюється настрій: від стану безпричинної радості до огиди до життя, до себе?
7. Звичайно Ви в центрі уваги компанії?
8. Чи буває так, що Ви безпричинно знаходитеся в такому поганому настрої, що з Вами краще не розмовляти?
9. Ви серйозна людина?
10. Здатні Ви захоплюватись, милуватися чим-небудь?
11. Чи завзяті Ви?
12. Ви швидко забуваєте, якщо Вас хтось образив?
13. Чи м'якосердий Ви?
14. Коли Ви кидаєте лист в поштову скриньку, чи перевіряєте Ви й проводите рукою по отвору скриньки, що лист потрапив до неї?
15. Чи прагнете Ви завжди бути в рядах кращих працівників?
16. Чи бувало Вам страшно в дитинстві під час грози або в разі зустрічі з незнайомою собакою (а можливо таке почуття буває й тепер, у зрілому віці)?
17. Чи прагнете Ви в усьому і всюди підтримувати порядок?

18. Чи залежить Ваш настрій від зовнішніх обставин?
19. Чи люблять Вас Ваші знайомі?
20. Чи часто у Вас буває почуття внутрішнього неспокою, почуття можливої біди, неприємностей?
21. У Вас часто дещо пригнічений настрій?
22. Чи бували у Вас хоча б один раз істерика або нервовий зрив?
23. Чи важко Вам довго всидіти на одному місці?
24. Якщо з Вами несправедливо поступили, чи будете енергійно відстоювати свої інтереси?
25. Чи можете Ви зарізати курку або вівцю?
26. Чи дратує Вас, якщо вдома занавіска або скатертина висять нерівно, і Ви відразу намагаєтесь поправити їх?
27. У дитинстві Ви боялись залишатись одні вдома?
28. Часто у Вас бувають коливання настрою без причин?
29. Чи завжди Ви прагнули бути достатньо сильним працівником в своїй професії?
30. Чи швидко Ви починаєте сердитись чи гніватись?
31. Чи можете Ви бути абсолютно безтурботним, веселим?
32. Буває так, що почуття повного щастя буквально пронизує Вас?
33. Як Ви думаєте, вийшов би з Вас ведучий гумористичної вистави?
34. Ви звичайно викладаєте свою думку людям досить відверто й прямо без натяку?
35. Вам важко переносити вид крові? Чи не викликає це у Вас неприємних почуттів?
36. Чи любите Ви роботу з високою особистою відповідальністю?
37. Чи схильні Ви захистити людей, до яких виявляють несправедливість?
38. В темний підвал Вам важко й страшно спускатись?
39. Чи віддаєте Ви перевагу такій роботі, коли діяти потрібно швидко, а вимоги до якості виконання невисокі?
40. Чи товариський Ви?
41. В школі Ви охоче декламували вірші?

42. Чи втікали Ви в дитинстві з дому?
43. Чи здається Вам життя важким?
44. Буває так, що після конфлікту, образи Ви були до того вражені, що йти на роботу здавалось просто нестерпним?
45. Можна сказати, що в разі негараздів Ви не втрачаєте почуття гумору?
46. Зробили б Ви першим кроки до примирення, якщо Вас хто-небудь образив?
47. Ви дуже любите тварин?
48. Чи повертаєтесь Ви, щоб впевнитись, що залишили домівку чи робоче місце в такому стані, що там нічого не скоїться?
49. Чи переслідує Вас іноді неясна думка, що з Вами й Вашими близькими може скоїтись щось страшне?
50. Вважаєте Ви, що Ваш настрій дуже змінний?
51. Вам Важко доповідати (виступати) на сцені перед великою кількістю людей?
52. Ви можете вдарити того, хто Вас образив?
53. У Вас дуже велика потреба в спілкуванні з іншими людьми?
54. Ви належите до тих, хто при будь-яких розчаруваннях впадає у глибокий відчай?
55. Вам подобається робота, що потребує енергійної організаторської діяльності?
56. Чи наполегливо Ви добиватиметесь своєї мети, якщо на шляху до неї знадобиться долати безліч перешкод?
57. Чи може трагічний фільм зворушити Вас так, що на очах виступають сльози?
58. Часто Вам буває важко заснути через те, що проблеми минулого дня чи майбутнє весь час крутяться в думках?
59. В школі Ви іноді підказували своїм товаришам чи давали списати?
60. Чи потрібна Вам велика напруга волі, щоб пройти одному через кладовище?
61. Чи ретельно Ви слідкуєте за тим, щоб кожна річ у Вашій квартирі була тільки на одному й тому самому місці?
62. Чи буває так, що перед сном Ви в доброму настрої, а наступного дня встаєте

в пригніченому на декілька годин стані?

63. Чи легко Ви звикаєте до нових ситуацій?

64. Чи бувають у Вас головні болі?

65. Ви часто смієтесь?

66. Чи можете Ви бути ввічливим навіть з тим, кого Ви явно не цінуєте, не любите, не поважаєте?

67. Ви рухлива людина?

68. Ви дуже переживаєте через несправедливість?

69. Ви настільки любите природу, що можете називати її другом?

70. Виходячи з дому або лягаючи спати, перевіряєте Ви, чи закрили газ, вимкнули світло, закрили двері?

71. Ви дуже боязливі?

72. Чи змінюється Ваш настрій під впливом алкоголю?

73. У вашій молодості Ви з задоволенням приймали участь у художній самодіяльності?

74. Ви розцінюєте життя дещо песимістично, без передчуття радощів?

75. Чи часто Вас тягне подорожувати?

76. Чи може Ваш настрій змінитись так різко, що Ваш стан радощів раптово стане похмурим та пригніченим?

77. Чи легко Вам вдається підняти настрій друзям?

78. Чи довго Ви переживаєте образу?

79. Чи довгий час Ви переживаєте горе інших людей?

80. Чи часто, будучи школярем, Ви переписували сторінку в зошиті, якщо випадково ставили в ній пляму?

81. Чи ставитесь Ви до людей скоріше з недовірою й обережністю, ніж з добротою?

82. Чи часто Ви бачите жахливі сни?

83. Чи буває так, що Ви остерігаєтесь того, що кинетесь під поїзд або, коли стоїте біля вікна багатоповерхового будинку, раптово випадете?

84. У веселій компанії Ви звичайно веселі?

85. Здатні Ви відволікатись від важких проблем, які потребують рішень?

86. Ви стаєте менш стриманим і відчуваєте себе вільніше коли приймаєте алкоголь?

87. В бесіді Ви скупі на слова?

88. Якщо Вам необхідно було б грати на сцені, Ви змогли б так увійти в роль, щоб забути про те, що це тільки гра?

Додаток Б. Бланк методики діагностики показників та форм агресії

А.Басса-А.Даркі (адаптація А.К. Осницького)

Інструкція досліджуваному: Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: "так", "можливо, так", "можливо, ні", "ні".

Текст опитувальника

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Інколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернутись по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчутти.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.

24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.
49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.

52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене. Б'юся не рідше і не частіше інших.
55. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
56. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
57. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
58. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
59. Сварюся тільки від злості.
60. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
61. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
62. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
63. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
64. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
65. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
66. Часто думаю, що живу неправильно.
67. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки.
68. Не сумую із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У суперечці часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.
75. Краще погоджусь з чимось, аніж стану сперечатися

Додаток В. Бланк методики діагностики вад особистісного розвитку

(В.Киричук)

Інструкція: Заповніть паспортну частину бланку. Уважно прослухайте запитання анкети, їх багато, тому не замислюйтесь довго над відповідями, відповідайте за першим спонуканням: якщо ви згодні («так», «правильно») - у відповідній графі поставте «+», якщо не згодні («ні», «неправильно») - знак «-». Якщо запитання виявиться незрозумілим або ви не встигли відповісти, підніміть руку.

Бланк відповідей

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	11.	21.	31.	41.	51.	61.	71.	81.
2.	12.	22.	32.	42.	52.	62.	72.	82.
3.	13.	23.	33.	43.	53.	63.	73.	83.
4.	14.	24.	34.	44.	54.	64.	74.	84.
5.	15.	25.	35.	45.	55.	65.	75.	85.
6.	16.	26.	36.	46.	56.	66.	76.	86.
7.	17.	27.	37.	47.	57.	67.	77.	87.
8.	18.	28.	38.	48.	58.	68.	78.	88.
9.	19.	29.	39.	49.	59.	69.	79.	89.
10.	20.	30.	40.	40.	60	70.	80.	90

Зміст опитувальника

- 1 . Мені важко зосередитися на чомусь одному.
- 2 . Я не можу довго працювати не втомлюючись.
- 3 . Я переживаю з будь-якого приводу.
- 4 . Під час виконання завдання я дуже напружений, скутий.
- 5 . Я часто думаю про можливі неприємності.
- 6 . Я лякливий, багато що викликає в мене страх.
- 7 . Я не люблю чекати.
- 8 . Я не люблю починати нову справу.
- 9 . Я сплю неспокійно, погано засинаю.
- 10 .Я не впевнений у своїх силах, боюся труднощів.
- 11 .Я завжди знаходжу швидку відповідь, коли про щось запитують (можливо, і неправильну, але дуже швидку).
- 12 .У мене часто змінюється настрій.

- 13 .Мені часто все набридає.
- 14 .Я швидко, не вагаючись приймаю рішення.
- 15 .Я часто відволікаюсь на уроках.
- 16 .Коли хтось з дітей на мене кричить, я також кричу у відповідь.
- 17 .Я впевнений, що впораюся з будь-яким завданням.
- 18 .Я люблю діяти, а не розмірковувати.
- 19 .В іграх я не підкоряюся загальним правилам.
- 20 .Я гарячкую під час розмови, часто підвищую голос.
- 21 .Коли хтось мене образить, я прагну поквитатися з ним.
- 22 Іноді мені приносить задоволення, коли я щось зламаю, розіб'ю, розірву.
- 23 .Я дуже серджуся, коли хтось сміється з мене.
- 24 .Мені здається, що інколи я хочу зробити якусь шкоду.
- 25 .У відповідь на розпорядження мені хочеться зробити все навпаки.
- 26 .Я люблю бути першим, верховодити, підкоряти собі інших.
- 27 .Я легко можу посваритися чи побачитися.
- 28 .Я не поступаюся іншим, не ділюся з ними нічим.
- 29 .Я не можу змовчати, коли чимось незадоволений.
- 30 .Часом я так наполягаю на своєму, що людям навколо уривається терпець.
- 31 .Я люблю, коли мене хвалять за те, що насправді зробила інша людина.
- 32 .Мені подобається отримувати більше того, що насправді належить.
- 33 .Я часто звинувачую кого-небудь у тому, в чому насправді винен сам.
- 34 .Трапляється, що я привласнюю речі, що належать іншій людині.
- 35 .Мені подобається перебільшувати, хвалитися, вигадувати небилиці.
- 36 .Я часто порушую свої обіцянки.
- 37 .Я завжди знаходжу виправдання непорядному вчинку.
- 38 .Я не визнаю своїх помилок.
- 39 .Я роблю все задля своєї користі.
- 40 .Я рідко зізнаюся, що заподіяв комусь шкоду.
- 41 .Я часто порушую правила поведінки, встановленні вчителем.
- 42 .Я люблю сміятися з інших.
- 43 .Я кривджу своїх товаришів: б'ю їх, штовхаю, дражню.

- 44 .Часто я говорю одне, а роблю протилежне.
- 45 .Я розповідаю непристойні історії, вживаю некрасиві слова.
- 46 .Переконаний, що мої пустощі нікому не шкодять.
- 47 .Для своєї користі я часто обдурюю інших.
- 48 .Діти скаржаться на мене, не хочуть гратися зі мною.
- 49 .Я люблю розповідати жахливі історії, по які дізнався з кінофільмів і розмов між дорослими.
- 50 .Я знущаюся з тварин, нищу без потреби рослини.
- 51 .Я цураюся своїх ровесників, тримаюся з ними на відстані.
- 52 .Я не довіряю людям, побоююся їх.
- 53 .Я не люблю дивлюся в очі людині, з якою розмовляю.
- 54 .Я мовчазний, не підтримую розмову з чужими людьми.
- 55 .Мене часто запитують, чим я незадоволений.
- 56 .Мене часто підозрюють у здійсненні негативних вчинків.
- 57 .Люди часто навмисне ображають мене.
- 58 .Я часто буваю засмученим.
- 59 .Я люблю гратися сам.
- 60 .Дитяча компанія швидко мені набридає.
- 61 .Мені не байдуже, що про мене думають інші.
- 62 .Я повинен завжди все знати.
- 63 .Я не маю права помилятися.
- 64 .Я намагаюся виправдати свої вчинки перед іншими людьми.
- 65 .Спочатку я піклуючись про інших, а потім уже про себе.
- 66 .Коли я зроблю помилку, у мене з'являється почуття провини.
- 67 .Всі люди, з ким я спілкуюся, повинні мене любити.
- 68 .Інші люди мають право контролювати мою поведінку.
- 69 .Я намагаюсь допомагати людям навіть тоді, коли мене про це не просять.
- 70 .Якщо я вже прийняв рішення, то не маю права передумати.
- 71 .Мої успіхи залежать від удачі, везіння, щасливого випадку.
- 72 .Я волію почекати, поки мої труднощі розв'яжуться самі собою.
- 73 .Мої оцінки в школі не залежать від моїх здібностей.

- 74 .Мої успіхи залежать від допомоги інших людей.
- 75 .За мене вирішують інші, що й як робити.
- 76 .Я не винен, що не можу допомогтися кращих успіхів.
- 77 .Я не планую того, що зі мною трапляється.
- 78 .Я сам нічого не можу змінити в своєму житті.
- 79 .За моє здоров'я відповідають дорослі.
- 80 .Діти виростають такими, якими їх виховують батьки.
- 81 .Я більше люблю слухати казки, ніж вірші.
- 82 .Коли я йду з мамою в магазин, я більше хотів би, щоб мені купили цукерку, ніж книжку.
- 83 .Я не мрію стати актором.
- 84 .Мені не подобаються квіти.
- 85 .Мені більше подобається звичайна їжа, яку мама готує кожного дня, ніж фрукти - ананаси, мандаринки, ківі.
- 86 .Я не радію, коли бачу щось красиве і незвичайне.
- 87 .Мене цікавлять технічні іграшки, наприклад автомобілі, літаки, мотоцикли і ін.
- 88 .Мені не подобається гратися ляльками.
- 89 .Я не люблю вигадувати різні небилиці.
- 90 .Я не плачу, коли чую сумну історію.

**Додаток Г. Первинні результати діагностики, отримані
за методикою визначення акцентуацій характеру особистості
за К. Леонгардом, Г. Шмішеком**

№	стро к	Акцентуації характеру									
		демонстративна	педантична	застрягаюча	збудлива	гіпертична	дистимна	тривожна	циклотимна	екзальтована	емотивна
1.	1М	12	6	12	0	12	12	0	9	6	6
2.	1М	10	14	16	12	15	9	3	15	18	6
3.	1М	12	16	14	6	9	15	3	15	6	12
4.	1М	12	10	16	12	15	12	0	9	18	0
5.	1М	10	14	14	6	12	21	0	18	6	6
6.	1М	14	2	10	6	15	6	3	9	6	0
7.	1М	14	12	16	9	12	12	6	15	12	0
8.	1М	14	12	18	6	15	9	6	12	12	3
9.	1М	10	12	12	6	12	12	0	12	18	6
10.	1М	10	6	10	6	3	18	3	9	12	9
11.	1М	12	6	14	12	12	12	0	9	6	6
12.	1М	10	14	10	6	15	9	3	15	18	6
13.	1М	12	16	16	12	9	15	3	15	6	9
14.	1М	12	10	18	9	15	15	6	9	18	0
15.	1М	10	14	12	6	15	21	0	12	6	6
16.	1М	14	2	14	6	15	12	3	6	9	3
17.	1М	14	12	10	6	12	12	9	15	15	0
18.	1М	14	12	16	6	15	21	6	12	12	3
19.	1М	10	12	12	12	12	12	0	15	12	12
20.	1М	10	6	16	12	3	6	3	9	12	9
21.	1М	12	6	14	6	3	12	18	12	3	6
22.	1М	10	14	16	10	15	6	3	15	18	3
23.	1М	12	16	14	6	9	15	3	15	6	9
24.	1М	12	10	10	6	12	12	0	9	18	6
25.	1М	10	14	12	9	12	6	0	18	12	3
26.	6М	12	8	14	3	15	12	0	6	6	15
27.	6М	10	6	10	3	9	9	0	9	6	6

28.	6M	12	8	10	3	12	9	0	9	3	12
29.	6M	12	6	14	3	18	6	6	12	6	3
30.	6M	4	6	14	3	12	9	6	9	6	6
31.	6M	10	2	12	0	12	9	0	15	6	6
32.	6M	12	6	16	9	15	12	6	9	0	15
33.	6M	0	4	6	0	3	12	3	3	3	3
34.	6M	10	8	8	6	9	15	0	9	0	3
35.	6M	6	4	10	0	3	9	0	6	12	3
36.	6M	10	6	14	3	15	12	0	6	6	15
37.	6M	12	6	10	3	9	9	3	9	6	3
38.	6M	10	2	10	3	12	9	0	9	3	12
39.	6M	12	6	14	3	9	6	6	6	6	3
40.	6M	12	4	14	3	15	9	6	9	9	6
41.	6M	4	8	16	3	9	3	0	12	6	6
42.	6M	10	4	6	6	15	15	6	9	3	12
43.	6M	12	8	8	0	3	12	3	3	3	6
44.	6M	0	6	10	6	9	12	0	12	0	3
45.	6M	10	8	14	9	12	9	9	6	12	6
46.	6M	6	6	10	6	3	12	0	6	6	0
47.	6M	10	6	14	3	9	6	0	3	0	6
48.	6M	12	2	14	3	12	9	3	9	3	12
49.	6M	10	8	10	3	18	3	0	3	9	3
50.	6M	12	6	14	3	12	9	6	9	6	6
51.	1p	10	8	14	0	21	9	0	18	6	6
52.	1p	14	10	8	0	18	12	3	21	18	3
53.	1p	12	12	12	15	18	9	0	6	12	0
54.	1p	14	20	16	9	15	15	0	6	12	9
55.	1p	10	10	12	3	18	9	12	18	12	18
56.	1p	12	12	12	9	18	9	0	18	12	9
57.	1p	10	6	6	0	6	15	0	12	6	9
58.	1p	16	16	14	0	12	9	0	15	6	3
59.	1p	8	10	16	6	9	3	3	9	6	3
60.	1p	8	4	14	9	9	12	0	9	6	0

**Додаток Д. Первинні результати діагностики, отримані
за методикою діагностики показників та форм агресії (А.Баса - А.Даркі,
адаптація А.К. Осницького)**

1.	Фіз. агресія	Непр агресія	Роздра тування	Негати візм	образа	Підоз рілість	Верб агр	Поч. провини
2.	60	89	46	44	11	44	44	5
3.	43	44	89	98	98	11	98	98
4.	62	93	44	21	46	98	9	11
5.	11	98	52	34	52	39	95	21
6.	80	12	87	87	78	21	91	44
7.	36	87	39	36	21	35	52	9
8.	72	43	12	46	56	9	95	39
9.	51	82	78	91	21	91	11	98
10.	81	21	11	52	82	12	78	5
11.	12	78	21	95	48	56	87	52
12.	83	43	94	46	11	11	21	21
13.	39	13	46	11	87	21	82	44
14.	76	95	44	46	8	78	39	78
15.	21	78	98	78	39	56	95	44
16.	68	11	25	44	9	5	98	11
17.	89	95	52	37	46	9	98	11
18.	70	12	11	82	95	87	78	52
19.	86	44	91	43	11	91	98	82
20.	71	21	46	15	91	56	95	5
21.	46	87	12	45	95	21	98	39
22.	86	98	78	98	39	44	52	95
23.	89	52	46	95	39	95	95	25
24.	21	11	78	12	87	11	95	44
25.	86	78	91	46	21	78	44	11
26.	51	52	21	91	98	56	78	21
27.	92	91	46	46	21	21	78	91
28.	48	98	98	11	44	78	21	44
29.	95	95	23	98	95	56	95	78
30.	86	98	95	52	7	21	98	21
31.	78	78	44	13	46	11	39	5
32.	11	87	78	97	97	98	95	44
33.	83	87	73	97	5	49	91	78
34.	46	11	11	52	95	9	51	52
35.	83	98	91	46	39	44	95	5
36.	51	12	23	87	21	95	52	11
37.	86	91	98	43	91	5	91	52
38.	11	87	23	13	39	78	11	98
39.	60	89	46	44	11	44	44	5
40.	43	44	89	98	98	11	98	98
41.	62	93	44	21	46	98	9	11
42.	11	98	52	34	52	39	95	21

43.	80	12	87	87	78	21	91	44
44.	36	87	39	36	21	35	52	9
45.	72	43	12	46	56	9	95	39
46.	51	82	78	91	21	91	11	98
47.	81	21	11	52	82	12	78	5
48.	12	78	21	95	48	56	87	52
49.	83	43	94	46	11	11	21	21
50.	39	13	46	11	87	21	82	44
51.	76	95	44	46	8	78	39	78
52.	21	78	98	78	39	56	95	44
53.	68	11	25	44	9	5	98	11
54.	89	95	52	37	46	9	98	11
55.	70	12	11	82	95	87	78	52
56.	86	44	91	43	11	91	98	82
57.	71	21	46	15	91	56	95	5
58.	46	87	12	45	95	21	98	39
59.	86	98	78	98	39	44	52	95
60.	89	52	46	95	39	95	95	25

Додаток Е. Первинні результати діагностики, отримані за методикою

ДВОР (В.Киричук)

№	Тривожність	Імпульсивність	Агресивність	Нечесність	Асоціальність	Замкнутість	Невпевненість	Екстернальність
1.	8	8	9	5	3	5	5	3
2.	4	3	5	9	8	2	9	5
3.	9	9	8	2	2	4	3	1
4.	5	5	6	8	9	9	8	8
5.	10	10	9	1	3	3	4	2
6.	2	6	9	6	10	8	9	9
7.	7	8	2	10	9	6	6	3
8.	6	2	8	3	5	1	2	10
9.	8	5	4	4	1	4	8	6
10.	3	9	9	9	7	7	10	2
11.	9	4	5	1	6	5	5	8
12.	2	8	8	5	8	2	8	2
13.	5	4	5	9	8	8	9	9
14.	9	7	1	6	2	3	9	5
15.	3	5	9	8	8	6	5	3
16.	8	3	6	9	9	8	9	9
17.	1	8	8	5	3	9	8	9
18.	6	6	9	3	8	4	6	2
19.	2	2	8	5	4	2	7	8
20.	7	9	8	8	9	8	8	3
21.	5	2	9	4	8	5	2	3
22.	9	4	5	2	10	2	2	7
23.	4	9	2	7	8	7	9	8
24.	3	5	10	8	9	6	5	9
25.	9	9	5	0	1	3	9	9
26.	6	8	8	9	9	9	10	8
27.	10	9	7	5	8	3	3	2
28.	8	1	5	1	5	5	5	5
29.	5	9	8	6	8	10	8	9
30.	8	5	9	8	2	1	8	3
31.	3	2	6	2	9	6	5	8
32.	9	8	9	9	9	8	9	9
33.	6	5	8	4	4	4	8	2
34.	3	2	8	8	10	2	6	8
35.	8	9	10	9	8	9	3	5
36.	1	9	4	5	8	6	8	9
37.	3	2	9	5	3	3	8	1
38.	8	8	5	3	8	1	9	8
39.	2	1	8	2	2	2	7	2
40.	9	9	6	3	9	3	4	9
41.	3	3	9	1	1	3	10	3

42.	7	8	3	1	2	2	1	7
43.	3	2	8	2	10	3	8	2
44.	8	7	1	3	3	2	2	8
45.	10	3	8	1	8	31	1	3
46.	2	8	2	2	1	1	9	1
47.	8	8	9	5	3	5	5	3
48.	4	3	5	9	8	2	9	5
49.	9	9	8	2	2	4	3	1
50.	5	5	6	8	9	9	8	8
51.	8	9	9	1	3	3	4	2
52.	2	6	0	0	10	9	9	9
53.	7	8	2	10	9	6	6	3
54.	6	2	8	3	5	1	2	10
55.	8	5	4	4	1	4	10	6
56.	3	9	9	9	7	7	10	2
57.	9	4	5	1	6	5	5	8
58.	2	8	8	5	8	2	8	2
59.	5	4	5	9	8	8	9	9
60.	9	7	1	6	2	3	9	5